

Τάκης Φωτόπουλος

**Ο καπιταλισμός του Τσόμσκι
ο μετακαπιταλισμός
του Άλμπερτ
και η Περιεκτική Δημοκρατία**



Γόρδιος

Τάκης Φωτόπουλος

Ο ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΤΣΟΜΣΚΙ,
Ο ΜΕΤΑΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΑΛΜΠΕΡΤ
ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Γόρδιος

©2004

Τάκης Φωτόπουλος

Εκδόσεις Γόρδιος

Μακεδονίας 17

104 33 Αθήνα

Τηλ.: 210 8252279 - Fax: 210 8210506

ISBN 960-7083-63-6

*Σε όλους αυτούς που αγωνίζονται
για μία Περιεκτική Δημοκρατία*

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Εξαρτημένη Ανάπτυξη: Η Ελληνική περίπτωση (Εξάντας, Αθήνα, 1985 & 1987).

Ο Πόλεμος στον Κόλπο (Εξάντας, 1991).

Η Νεοφιλέλευθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης (Γόρδιος, Αθήνα, 1993).

Η Νέα Διεθνής Τάξη και η Ελλάδα (Καστανιώτης, Αθήνα, 1997).

Towards an Inclusive Democracy (Cassell, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, 1997).

Περιεκτική Δημοκρατία (Καστανιώτης, Αθήνα, 1999).

Per Una Democrazia Globale (Eleuthera, Μιλάνο, 1999).

Ναρκωτικά: Πέρα από τη δαιμονολογία της ποινικοποίησης και την «προοδευτική» μυθολογία της φιλελευθεροποίησης (Ελ. Τύπος, Αθήνα, 1999).

Η Νέα Τάξη στα Βαλκάνια, Ο Πόλεμος και η Διεθνοποιημένη Οικονομία της Αγοράς (Στάχου, Αθήνα, 1999).

Θρησκεία, Αυτονομία, Δημοκρατία: Η άνοδος του νέου ανορθολογισμού (Ελ. Τύπος, Αθήνα, 2000).

Η Δημοκρατία χθες και σήμερα - Από την κλασική στην περιεκτική δημοκρατία (Ελ. Τύπος, Αθήνα, 2000).

Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία (Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2002).

Versune Democratie Generale: Une Democratie Directe, Economique, Ecologique et sociale (Seuil, Paris, 2002).

Hacia una Democracia Inclusiva (Nordan, Montevideo, 2002).

Umfassende Democratie (Trotzdem Verlag, Grafenau, Γερμανία, 2003).

Umfassende Democratie (Trotzdem Verlag, Grafenau, Γερμανία, 2003).

Ο πόλεμος κατά της «τρομοκρατίας» - Η γενικευμένη επίθεση των ελίτ (Γόρδιος, Αθήνα, 2003).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος του συγγραφέα.....	13
Εισαγωγή του Παν. Κουμεντάκη.....	17

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ: ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΤΣΟΜΣΚΙ ΓΙΑ ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Κεφάλαιο πρώτο

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΣΟΜΣΚΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΞΙΕΣ ΤΟΥ.....	29
--	----

Εισαγωγή στην κριτική των θέσεων Τσόμσκι για το καπιταλιστικό σύστημα.....	32
---	----

Ο χαρακτήρας της οικονομίας της αγοράς σήμερα.....	33
--	----

Ανταγωνισμός και ο ρόλος του Κράτους.....	38
---	----

Η φιλελεύθερη αντίληψη της οικονομικής Ιστορίας και ο Τσόμσκι.....	40
---	----

Η αντίληψη του Τσόμσκι για τη δημοκρατία.....	43
---	----

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο ΤΣΟΜΣΚΙ, Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΟΡΟΥΜ.....	49
--	----

Αντισυστημικά οράματα, αντισυστημικά κινήματα και ο Τσόμσκι.....	49
---	----

Η παγκοσμιοποίηση, η ρεφορμιστική Αριστερά και ο Τσόμσκι.....	53
--	----

Το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ και ο Τσόμσκι.....	57
--	----

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ: ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ
(PARECON) ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Κεφάλαιο τρίτο

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ PARECON
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ.....65

Εισαγωγή.....65

Η φύση του μοντέλου Parecon και του προτάγματος
της Περιεκτικής Δημοκρατίας.....66

Κυριότερα χαρακτηριστικά του μοντέλου Parecon.....70

Κυριότερα στοιχεία της Περιεκτικής Δημοκρατίας.....71

Κεφάλαιο τέταρτο

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ
PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....73

Η σιωπή του Parecon στο θέμα της ιδιοκτησίας των μέσων
παραγωγής.....73

Η σημασία του σαφούς καθορισμού του ιδιοκτήτη των
μέσων παραγωγής.....74

Κεφάλαιο πέμπτο

ΤΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΛΗΨΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΤΟ PARECON
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....77

Τα συμβούλια εργατών και καταναλωτών στο Parecon.....77

Η δημοτική συνέλευση των πολιτών στην Π.Δ.....81

Κεφάλαιο έκτο

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON
ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....83

Η «ανάγκη» για συμπλέγματα εργασιών.....83

Γενική αποτίμηση των συμπλεγμάτων εργασιών.....	85
Τα συμπλέγματα εργασιών ως μέσο εξασφάλισης της ισοκατανομής δύναμης.....	89
Τα συμπλέγματα εργασιών ως μέσο διασφάλισης του ίσου επιθυμητού των επαγγελμάτων.....	95
Είναι εφικτά τα συμπλέγματα εργασιών;.....	99

Κεφάλαιο έβδομο

Η ΑΜΟΙΒΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....	105
--	-----

Αμοιβή «σύμφωνα με την προσπάθεια» στο Parecon.....	105
---	-----

Αμοιβή «σύμφωνα με την προσπάθεια αλλά και την ανάγκη» στην Περιεκτική Δημοκρατία.....	106
---	-----

Κεφάλαιο όγδοο

Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΡΩΝ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ.....	110
--	-----

Η έννοια της οικονομικής αποδοτικότητας στο Parecon και την Περιεκτική Δημοκρατία.....	111
---	-----

Η αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης στο μοντέλο Parecon και στην Περιεκτική Δημοκρατία.....	114
--	-----

Κεφάλαιο ένατο

Η ΑΥΤΟΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ.....	116
--	-----

Είναι δυνατή η πραγματική αυτοδιεύθυνση σε ένα μοντέλο σχεδιασμού;.....	117
--	-----

Έχουν πραγματική ελευθερία επιλογής οι εργαζόμενοι στο μοντέλο Parecon;.....	118
---	-----

Έχουν πραγματική ελευθερία επιλογής οι καταναλωτές στο μοντέλο Parecon;	120
Συμπερασματική αποτίμηση	125
Βιογραφικό του συγγραφέα	127

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Ο κορμός του βιβλίου αυτού αποτελείται από ένα μεγάλο άρθρο που γράφτηκε για το διεθνές θεωρητικό περιοδικό *Democracy & Nature* (Νοέμβρης 2003), τμήματα ενός παλιότερου άρθρου για το ίδιο περιοδικό, καθώς και αδημοσίευτα κείμενα. Όλα αυτά αποτελούν τμήμα μιας ευρύτερης συζήτησης πάνω στην προβληματική που έχει αναπτύξει τελευταία ο Νόαμ Τσόμσκι και ο στενός συνεργάτης του Μαϊκλ Αλμπερτ. Αφορμή για την έκδοση αυτή αποτέλεσε η άφιξη του πρώτου στην Ελλάδα και το υπό έκδοση βιβλίο του δεύτερου στα ελληνικά. Θεώρησα σκόπιμο, με δεδομένο ότι τόσο ο πρώτος όσο και ο δεύτερος έχουν γίνει μπεστ σέλερ χάρη στην αμέριστη συμπαράσταση που τους παρέχει η ρεφορμιστική Αριστερά και τα προσκείμενα προς αυτή ΜΜΕ, ότι θα έπρεπε να υπάρξει και ένας συστηματικός αντίλογος από ελευθεριακή σκοπιά στις απόψεις τους, ώστε να διευκολυνθεί ο εποικοδομητικός διάλογος στη ριζοσπαστική Αριστερά.

Το πρώτο μέρος, μετά τη σημαντική εισαγωγή του φίλου και συνεργάτη Παν. Κουμεντάκη που συνοψίζει εύστοχα τα συμπεράσματα της κριτικής μου, αποτελεί μία κριτική αξιολόγηση των σημερινών απόψεων του Τσόμσκι για το καπιταλιστικό σύστημα και τις αξίες του. Βασικός στόχος είναι να εξηγηθεί η σημερινή στάση του Τσόμσκι που έχει ξενίσει πολλούς στον διεθνή ελευθεριακό χώρο, οι οποίοι αδυνατούν να συμβιβάσουν τον πρώιμο αναρχικό Τσόμσκι του *For Reasons of State* με τον ώριμο Τσόμσκι που υποστηρίζει το κράτος ως αντίβαρο στο νεοφιλελευθερισμό (εύλογα επισύροντας τον στιγματισμό του από τον Μάρεϋ Μπούκτσιν, τον σημαντικότερο εν ζωή αναρχικό), καθώς και την ανάλογη υιοθέτηση από

μέρους του, όσο και του Μαΐκλ Αλμπερτ, των ρεφορμιστικών ρευμάτων μέσα στο κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης. Στο μέρος αυτό, με βάση κάποια θεωρητικά κείμενα του Τσόμσκι, που νομίζω είναι αντιπροσωπευτικά του έργου ενός πολυγραφότατου συγγραφέα, αναλύονται κριτικά οι σημερινές του πολιτικές θέσεις για να δείχτεί ότι ελάχιστη σχέση έχουν με την ελευθεριακή σκέψη. Φυσικά, αυτό δεν αναιρεί τη συμβολή του στην αποκάλυψη των εγκλημάτων της αμερικανικής ελίτ, η οποία όμως δεν ξεπερνά το επίπεδο της κριτικής, χωρίς να φθάνει ποτέ στο λογικό συμπέρασμα της ανάγκης ανάπτυξης ενός αντισυστημικού κινήματος για την ανατροπή του ίδιου του συστήματος που τη γέννησε και την άνδρωσε. Από τη σκοπιά αυτή, δεν είναι τυχαίο ότι όταν σε παλιότερη συνέντευξη του στον υπογράφωντα ερωτήθηκε για τα νέα ελευθεριακά αντισυστημικά κινήματα και οράματα, που ήδη είχαν αρχίσει ν' αναπτύσσονται στον διεθνή χώρο, η απάντηση του Τσόμσκι τα παρέπεμπε σαφώς στις ελληνικές καλένδες: «αυτές είναι απόμακρες προοπτικές, για τις οποίες δεν έχει γίνει ακόμη η προκαταρκτική εργασία!». Και αυτό, τη στιγμή ακριβώς που νέα αντισυστημικά οράματα και κινήματα είχαν αρχίσει ν' αναπτύσσονται στον ελευθεριακό χώρο, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού» σοσιαλισμού.

Το δεύτερο μέρος είναι αφιερωμένο σε μία κριτική αντιπαράθεση του μοντέλου συμμετοχικών οικονομικών του Μαΐκλ Αλμπερτ σε σχέση με το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Στο ομώνυμο βιβλίο του, στο οποίο δίνει τον χαρακτηριστικό υπότιτλο «η ζωή μετά τον καπιταλισμό», ο Αλμπερτ προτείνει ένα όραμα οικονομικής οργάνωσης για τον μετακαπιταλισμό. Παρά τον ισχυρισμό όμως του συγγραφέα ότι το μοντέλο αυτό είναι «βασικά ένα αναρχικό οικονομικό όραμα», στην πραγματικότητα, δεν έχει σχέση ούτε με αναρχισμό ούτε και με ένα νέο πολιτικό πρόταγμα.

Δεν έχει σχέση με αναρχισμό διότι, πέρα από τους συγκεκριμένους θεσμούς που προτείνει οι οποίοι απο-

τελούν απλώς μία βελτιωμένη έκδοση του σοσιαλιστικού Πλάνου (πράγμα που οδήγησε ελευθεριακούς ακαδημαϊκούς να το χαρακτηρίσουν συμμετοχική γραφειοκρατία!), μία κοινωνία δεν μπορεί να λέγεται ελευθεριακή εάν δεν είναι σαφώς α-κρατική, πράγμα για το οποίο, όμως, δεν κάνει την παραμικρή αναφορά το μοντέλο αυτό.

Και δεν αποτελεί πολιτικό πρόταγμα για μία εναλλακτική κοινωνία, διότι ένα παρόμοιο πρόταγμα προϋποθέτει τη δική του ανάλυση της σημερινής κοινωνίας, ένα γενικότερο όραμα της μελλοντικής κοινωνίας και μία στρατηγική και τακτική που θα μας οδηγήσει εκεί. Όμως, οι πολιτικοί, πολιτισμικοί και ευρύτεροι κοινωνικοί θεσμοί απουσιάζουν παντελώς από την πρόταση του μοντέλου Parecon, πράγμα που κάνει σαφές ότι δεν πρόκειται για ένα γενικότερο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης αλλά απλά για ένα οικονομικό μοντέλο για μία εναλλακτική οικονομία.

Η φιλοδοξία μου, από τη συγκριτική αυτή μελέτη του μοντέλου Parecon και του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας είναι να δώσω τη δυνατότητα στον αναγνώστη να κρίνει, συγκρίνει και να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα από την αντιπαραβολή αυτή, με βάση τις εκατέρωθεν προτάσεις και ανεπηρέαστα από τις τεχνικές μάρκετινγκ και έμμεσης μαζικής δημοσιότητας που τελευταία, ιδιαίτερα μετά την έκδοση της Αυτοκρατορίας των Νέγκρι και Χαρντ, έχουν εισβάλλει ακόμη και στο χώρο των εκδόσεων της ριζοσπαστικής Αριστεράς

*Τάκης Φωτόπουλος
Λονδίνο, Απρίλιος 2004*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

του Παν. Κουμεντάκη

Πιστεύω ακράδαντα, ύστερα από μελέτες και εμπειρίες αρκετών δεκαετηρίδων, ότι είναι αδύνατον να υπάρξουν στοιχειωδώς ικανοποιητικές λύσεις, μέσα στα πλαίσια του παρόντος συστήματος της οικονομίας της αγοράς και της νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης, στα μεγάλα προβλήματα που ταλανίζουν τον σύγχρονο κόσμο και που επιδεινώνονται σταδιακά. Χρειάζεται επομένως επειγόντως, πρώτον, ένα νέο πολιτικό πρόταγμα που θα αναλύει τη φύση του υπάρχοντος συστήματος και τη σχέση του με τη σημερινή πολυδιάστατη κρίση, προτείνοντας ένα όραμα για μία άλλη κοινωνία που θα εκφράζει τα ιστορικά αιτήματα των σοσιαλιστικών και δημοκρατικών κινημάτων, τις σημερινές τάσεις, καθώς και μία μεταβατική στρατηγική για τη μετάβαση σε αυτή την κοινωνία και, δεύτερον, ένα μαζικό δημοκρατικό αντισυστημικό κίνημα σε διεθνή κλίμακα, που θα μπορούσε να αναλάβει το γιγάντιο και μακρόπνοο έργο της σταδιακής εγκαθίδρυσης μιας γνήσιας, μιας αυθεντικής περιεκτικής δημοκρατίας μέσα στα πλαίσια της οποίας θα παίρνουν οι ίδιοι οι άνθρωποι τις αποφάσεις που τους αφορούν με αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες σε όλα τα προβλήματα της κοινωνίας, του περιβάλλοντος, της οικονομίας και της ποιότητας της ζωής γενικά.

Όμως ποια είναι η φύση του υπάρχοντος συστήματος και τι θα μπορούσε να προταθεί στη θέση του, αν δεχτούμε τη συστημική φύση της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης; Σε αυτά τα κρίσιμα ερωτήματα έχουν δοθεί πλήρεις απαντήσεις, κατά τη γνώμη μου, από το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας. Ποια, όμως, είναι η απάντηση που δίνουν σε αυτά ο Τσόμ-

σκι και ο στενός συνεργάτης του ο Αλμπερτ (των οποίων τα βιβλία, τελευταία, χάρη στην υποστήριξη της ρεφορμιστικής Αριστεράς, έχουν γίνει μπεστ σέλερ) και πώς μπορούμε να την αξιολογήσουμε; Σε αυτό ακριβώς το ερώτημα προσπαθεί να δώσει απάντηση το παρόν βιβλίο. Δεδομένου, μάλιστα, ότι το έργο του Τσόμσκι και το μοντέλο του Αλμπερτ για τη Συμμετοχική Οικονομία είναι συμπληρωματικά, εφόσον ο μεν πρώτος επικεντρώνεται στην ανάλυση του σημερινού συστήματος, ενώ ο δεύτερος μιλά για τη «ζωή μετά τον καπιταλισμό», ο συνδυασμός που επιχειρεί το βιβλίο αυτό είναι πολύ σημαντικός στην κατανόηση των σχετικών θέσεων τους.

Το έργο του πολυγραφότατου Τσόμσκι δεν επιχειρεί, παρά μόνο σπάνια, να προσφέρει κάποιες θέσεις για τη φύση του σημερινού συστήματος. Συνήθως, τα βιβλία του περιέχουν εμπειριστατωμένες αναλύσεις της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ, ή περιγραφές της νεοφιλελεύθερης πολιτικής, χωρίς όμως να επιχειρούν ανάλυση του ίδιου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Κανείς, βέβαια, δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει τις κατηγορίες που εκτοξεύει ο Τσόμσκι ενάντια στην πατρίδα του για τα εγκλήματα σε βάρος της ανθρωπότητας που έχει διαπράξει κατά καιρούς στον νεώτερο κόσμο: από τη σφαγή των Ινδιάνων και τη δουλεία των νέγρων, μέχρι τα σύγχρονα εγκλήματα, τους πολέμους, την υποστήριξη δικτατορικών καθεστώτων κ.λπ. Και όλα αυτά, προκειμένου να υπηρετήσει τα οικονομικά συμφέροντα μιας μικρής μειονότητας μεγάλων επιχειρήσεων και πολυεθνικών. Αλλωστε, κανείς, ίσως, καλοπροαίρετος άνθρωπος δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι η Αμερική είναι ο μεγαλύτερος τρομοκράτης διεθνώς και η χώρα που εκτρέφει και υποδαυλίζει όλες τις μορφές της σύγχρονης τρομοκρατίας.

Αυτό, ωστόσο, που θα μπορούσε να παρατηρήσει ο ενήμερος αναγνώστης είναι ότι ο ένοχος που οδηγεί στα εγκλήματα αυτά δεν είναι απλώς η κακή Αμερική σαν υπερδύναμη και τα άλλα τμήματα της υπερεθνικής ελίτ (δηλαδή οι ελίτ της ΕΕ, και

της Ιαπωνίας, Αυστραλίας κ.λπ., με την ανοχή της ρωσικής και κινεζικής ελίτ), ούτε οι λίγες μεγάλες επιχειρήσεις, ούτε καν αυτό που ονομάζει ο Τσόμσκι «διαδικασία της κορπορατικοποίησης» αλλά, όπως δείχνει ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου στο πρώτο μέρος του, το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, για το οποίο ο Τσόμσκι σιωπά.

Η οικονομία της αγοράς, για λόγους εγγενείς στο σύστημα, εκμεταλλεύεται τα πάντα και τους πάντες και χρησιμοποιεί σε μεγάλη έκταση τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους του πλανήτη με στόχο την οικονομική «ανάπτυξη» και επέκταση των αγορών και τη μεγιστοποίηση των κερδών των μεγάλων επιχειρήσεων και πολυεθνικών. Η οικονομία της αγοράς, λοιπόν, οπλίζει το χέρι της υπερεθνικής ελίτ ενάντια σε μικρές και αδύναμες χώρες, που βάζουν, έστω και ελάχιστους, φραγμούς στα στρατηγικά τους σχέδια και αρνούνται να ενταχθούν πλήρως στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, στοχεύοντας έτσι στην άλωση της οικονομίας των χωρών που ανθίστανται στην οικονομία της αγοράς και την απελευθέρωση των αγορών, στην εκμετάλλευση των πόρων του πλανήτη και στην οικονομική «ανάπτυξη» με κάθε δυνατό τρόπο.

Όσο και να κατηγορούμε, λοιπόν, την αμερικανική ελίτ και τους συμμάχους της, περιγράφοντας λεπτομερειακά τα συνεχή εγκλήματα που διαπράττουν σε βάρος άλλων λαών, και όσο και να τονίζουμε το γεγονός ότι οι ελίτ αυτές ασκούν μονίμως τρομοκρατία προς κάθε κατεύθυνση και ενάντια σε κάθε λαό που εναντιώνεται στα οικονομικά σχέδια και συμφέροντα τους, απλώς χάνουμε, νομίζω, το χρόνο μας χωρίς ουσιαστικό αποτέλεσμα, εάν και εφόσον δεν συνδέουμε την προσπάθεια αυτή με τις βασικές αιτίες πίσω από τα φαινόμενα αυτά. Θα έλεγα, ότι χτυπάμε το σαμάρι αντί για το γάιδαρο. Το βρόμικο και εγκληματικό παιχνίδι των ισχυρών θα συνεχίζεται, θα διαιωνίζεται και θα παίρνει ολοένα και μεγαλύτερες διαστάσεις, όσο οι αιτίες που το προκαλούν συνεχίζουν να υφίστανται.

Οι αιτίες αυτές έχουν σχέση με τη συγκέντρωση οικονομι-

κής δύναμης και εξουσίας στα χέρια μιας μικρής μειονότητας προνομιούχων και συνακόλουθα με το αδηφάγο και άπληστο κυνήγι των κερδών και της εξουσίας, που προωθεί με κάθε δυνατό τρόπο και με κάθε μέσον (ο σκοπός αγιάζει γι' αυτούς τα μέσα), το κυρίαρχο οικονομικοπολιτικό σύστημα. Όσοι έχουν γνώση των δομών, των μηχανισμών και των διασυνδέσεων του συστήματος της οικονομίας της αγοράς δεν τρέφουν αυταπάτες και αρνούνται κατηγορηματικά να πιστέψουν ότι το κυρίαρχο σύστημα θα μπορούσε ποτέ να αποκτήσει ανθρώπινο πρόσωπο και να ενδιαφερθεί ουσιαστικά για τις γνήσιες ανάγκες και απαιτήσεις των ανθρώπων και του περιβάλλοντος - όπως υποστηρίζουν το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ και τα παραρτήματα του σε κάθε χώρα.

Δεν ισχυριζόμαστε, βέβαια, με αυτά που λέμε εδώ, ότι πρέπει να παύσουμε να καταγγέλλουμε τα εγκλήματα που διαπράττουν οι ελίτ αυτές και ειδικά η αμερικανική που σήμερα ηγεμονεύει. Αυτό όμως που θεωρούμε ότι προέχει είναι ότι, παράλληλα, θα πρέπει να αναφερόμαστε συστηματικά και με βαθιά και ουσιαστική πολιτική ανάλυση στα βαθύτερα αίτια των εγκλημάτων αυτών. Θα πρέπει, επίσης, να αναφερόμαστε στις προσπάθειες που πρέπει να γίνουν από ένα μεγάλο, διεθνές και συμπαγές αντισυστημικό κίνημα για να σταματήσουν οι εγκληματικές αυτές πράξεις με την ανατροπή του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και της καπιταλιστικής νεοφιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε όλοι, ότι το κυρίαρχο οικονομικό σύστημα και η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» που το στηρίζει και το προάγει είναι οι μεγάλοι ένοχοι. Το σύστημα και η θεραπαινίδα του, η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», επιτρέπουν και δίδουν τη δυνατότητα στις ελίτ που ωφελούνται από αυτό να κάνουν πολέμους, να εκμεταλλεύονται ανεξέλεγκτα τους πόρους του πλανήτη, να καταστρέφουν το περιβάλλον, τη χλωρίδα και την πανίδα και να προωθούν άχρηστα και επικίνδυνα προϊόντα σε διεθνή κλίμακα. Εκείνο, λοιπόν, που μένει να επι-

διώξουμε, πάνω απ' όλα και με κάθε δυνατό τρόπο, είναι η καταδίκη και υπονόμηση του κυρίαρχου οικονομικού συστήματος και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» που εκτρέφουν και δημιουργούν όλα τα σύγχρονα δεινά. Αν δεν καταγγείλουμε έντονα και δεν χτυπήσουμε αμείλικτα το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» προτείνοντας ένα σύστημα γνήσιας, αυθεντικής δημοκρατίας που θα οδηγούσε σε μία διαφορετική κοινωνία, μία κοινωνία όπου τα κέρδη και η εξουσία δεν θα είναι όπως τώρα οι υπέρτατες αξίες και ο υπέρτατος στόχος της ζωής - απλώς φλυαρούμε άσκοπα, αποπροσανατολίζουμε το μεγάλο κοινό, ματαιοπονούμε και μεταθέτουμε τις ευθύνες για τα ατέλειωτα δεινά του κόσμου μας σε μία "κακή" χώρα και στους κακούς διεφθαρμένους πολιτικούς και όχι στον πραγματικό ένοχο που είναι το ίδιο το κυρίαρχο οικονομικό και πολιτικό σύστημα που δημιουργεί την παγκόσμια ανισότητα και τη χρόνια πολυδιάστατη κρίση.

Οι αφηγήσεις, επομένως, των εγκλημάτων και επιβουλών ενάντια πολλών κρατών, των λαών και του περιβάλλοντος, που διαπράττουν εξακολουθητικά η αμερικανική ή οποιαδήποτε άλλη ελίτ, με αφήνουν σαν στοχαζόμενο άνθρωπο παγερά αδιάφορο, εφόσον δεν συνοδεύονται από την επισήμανση και λεπτομερή ανάλυση των βαθύτερων πολιτικών και οικονομικών αιτίων των εγκλημάτων αυτών και επί πλέον δεν προτείνονται ουσιαστικές και ριζοσπαστικές λύσεις για την άρση των αιτίων και αδιεξόδων. Οι λεπτομερειακές αφηγήσεις του Τσόμσκι, για παράδειγμα, στο βιβλίο του «11/9», προσπερνούν απροβλημάτιστα και με περισσή αφέλεια το μέγιστο θέμα που αφορά τον κύριο και βασικό ένοχο των εγκλημάτων ενάντια στην ανθρωπότητα. Το να αναφερόμαστε απλώς στα εγκλήματα της υπερδύναμης και των συμμάχων της, κατηγορώντας τους γι' αυτά, μοιάζει, νομίζω, με τη λεπτομερειακή περιγραφή των σοβαρών συμπτωμάτων μιας χρόνιας εκφυλιστικής αρρώστιας, χωρίς καμία αναφορά στα βαθύτερα αίτια της και σε

έναν αποτελεσματικό και ριζικό τρόπο θεραπείας της που αναγκαστικά θα πρέπει να αφορά την απομάκρυνση των αιτιών που την προκαλούν. Βιβλία σαν το «11/9» έχουν αξία και διακαίωση μόνον όταν, παράλληλα με την εξιστόρηση των δραματικών γεγονότων, αναζητούν και επισημαίνουν τα βαθύτερα αίτια των γεγονότων και εγκληματικών ενεργειών και στη συνέχεια προτείνουν ριζοσπαστικές και συστημικές διεξόδους για να βγει η ανθρωπότητα από τα τωρινά αδιέξοδα και τη βαθύτατη πολυδιάστατη κρίση που περνά στις μέρες μας.

Παρόμοιες διεξόδους μπορούν να προσφέρουν μόνο συστημικά προτάγματα, όπως αυτό της Περιεκτικής Δημοκρατίας, που θα μπορούσαν να αναχαιτίσουν τη "θριαμβευτική" προέλαση του κυρίαρχου συστήματος, προτού τινάξει στον αέρα ολόκληρη την ανθρωπότητα. Όμως, ο Τσόμσκι φαίνεται προτιμά τις απλές (και ανώδυνες) περιγραφές, όπως άλλωστε είχε δείξει εδώ και δέκα χρόνια όταν σε συνέντευξη του για το περιοδικό *Democracy & Nature* και σε ερώτηση για τη γνώμη του σχετικά με το πρόταγμα για την άμεση και οικονομική δημοκρατία που θα μπορούσε ν' αποτελέσει τη βάση για μία ευρωπαϊκή (και τελικά παγκόσμια) συνομοσπονδία των λαών απάντησε «αυτά είναι σημαντικά οράματα για το μέλλον που θα έπρεπε να εμπυχώνουν τους ανθρώπους που επιδιώκουν την ελευθερία και τη δικαιοσύνη καθώς και τα κοινωνικά κινήματα που οι ίδιοι διαμορφώνουν ανάλογα. Όμως αυτά είναι ακόμα απόμακρες προοπτικές για τις οποίες δεν έχει γίνει η προκαταρκτική εργασία». Έτσι, ο Τσόμσκι, αντί να ασχολείται με «απόμακρες προοπτικές» επιλέγει να ασχολείται με τις «ρεαλιστικές» προοπτικές της μεταρρύθμισης του υπάρχοντος συστήματος, όπως ακριβώς κάνει και η ρεφορμιστική Αριστερά!

Δεν είναι, λοιπόν/απορίας άξιον το γεγονός ότι τα βιβλία του Αμερικανού διανοητή, γλωσσολόγου και συγγραφέα, Νόαμ Τσόμσκι, ο οποίος αναθεώρησε σε μεγάλο βαθμό το παρελθόν του ως αναρχικός, προωθούνται τα τελευταία χρόνια διεθνώς

και γίνονται μπεστ-σέλερ (όπως και στη χώρα μας). Ιδιαίτερα, όταν με τα βιβλία αυτά προάγει την άποψη ότι μόνον με την ενίσχυση και την υποστήριξη του κράτους θα μπορούσαμε να αντιμετωπίσουμε επιτυχώς και αποτελεσματικά την οικονομία της αγοράς και τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση. Η άποψη, ωστόσο, αυτή του Τσόμσκι, είναι ένας συμβιβασμός με το κυρίαρχο σύστημα και είναι εντελώς ανιστόρητη και αφελής, εφόσον είναι ηλίου φαεινότερο ότι το κράτος και η αντιπροσωπευτική δημοκρατία είναι οι θεσμοί που στηρίζουν το κυρίαρχο σύστημα και όλες τις δραστηριότητες του, τις επιλογές και αυθαιρεσίες του. Κανείς καλοπροαίρετος δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι, μέσα στα πλαίσια της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» και του κράτους, μπορεί και λειτουργεί σχεδόν ανενόχλητα το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, όπως αποδεικνύει η καθημερινή εμπειρία στις μέρες μας. Αντίθετα, στο πλαίσιο της γνήσιας περιεκτικής δημοκρατίας, όπως παρουσιάζεται αναλυτικά στα βιβλία του Τάκη Φωτόπουλου και ειδικά στο βιβλίο του *Περιεκτική Δημοκρατία* (εκδόσεις Καστανιώτη), δεν υφίσταται κράτος και κρατική εξουσία αλλά όλες οι αποφάσεις για θέματα της συλλογικής ζωής και του περιβάλλοντος παίρνονται από τους ίδιους τους ανθρώπους με δημοκρατικές διαδικασίες.

Στο ίδιο μήκος κύματος με τον Τσόμσκι κινείται και ο στενός συνεργάτης του Μάικλ Αλμπερτ που προάγει τη λεγόμενη Συμμετοχική Οικονομία. Ο Τάκης Φωτόπουλος, στο δεύτερο μέρος του παρόντος βιβλίου επιχειρεί μία συστηματική και εμπεριστατωμένη αντιπαραβολή του μοντέλου Συμμετοχικής Οικονομίας με το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας, η οποία επιτρέπει στον αναγνώστη να σχηματίσει ο ίδιος μία ακριβή εικόνα και των δύο. Σημείωσα παραπάνω, ότι χρειάζεται επειγόντως ένα νέο πολιτικό πρόταγμα, με τη δική του ανάλυση της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης, ένα όραμα για μελλοντική κοινωνία με βάση τις εμπειρίες του παρελθόντος

και τις τάσεις του παρόντος και στρατηγική για τη μετάβαση στη νέα κοινωνία. Όμως, το μοντέλο της Συμμετοχικής Οικονομίας του Αλμπερτ δεν είναι τίποτα από όλα αυτά. Αντίθετα με το πρόταγμα για την Περιεκτική Δημοκρατία, το Parecon δεν είναι ένα γενικότερο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης αλλά απλά ένα οικονομικό μοντέλο για μία εναλλακτική οικονομία. Γι' αυτό, άλλωστε, και οι πολιτικοί, πολιτισμικοί και ευρύτεροι κοινωνικοί θεσμοί απουσιάζουν παντελώς από την πρόταση του μοντέλου αυτού. Και φυσικά το μοντέλο Συμμετοχικής Οικονομίας δεν έχει σχέση με αναρχικό όραμα, όπως το παρουσιάζει ο Αλμπερτ, όταν -προφανώς για λόγους ομορτυνιστικούς που αποβλέπουν στη στήριξη του από την παραδοσιακή μη ελευθεριακή Αριστερά- δεν κάνει καμία ρητή παραδοχή ότι στηρίζεται σε μία α-κρατική κοινωνία αλλά, αντίθετα, σιωπά αιδημόνως πάνω στο θέμα. Και αυτό, πέρα βέβαια από το γεγονός ότι οι ίδιοι οι οικονομικοί θεσμοί που προτείνει το μοντέλο αυτό, οι οποίοι στην πραγματικότητα αποτελούν μία εκδοχή του σοσιαλιστικού Πλάνου, θυμίζουν τη Συμμετοχική Δημοκρατία της ρεφορμιστικής Αριστεράς όπου η γραφειοκρατία («δημοκρατικού» χαρακτήρα) είναι πανταχού παρούσα.

Ούτε βέβαια έχει σχέση με την ελευθεριακή δημοκρατική παράδοση ένα μοντέλο που αγνοεί εντελώς την ίδια την έννοια του πολίτη, την οποία αντικαθιστά με τους ανθρώπους ως εργαζόμενους και καταναλωτές ακριβώς όπως κάνει και η οικονομία της αγοράς σήμερα! Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι, όπως τονίζει ο Τάκης Φωτόπουλος, «το μοντέλο καταλήγει σε μία διαστρέβλωση της έννοιας της άμεσης δημοκρατίας, η οποία δεν νοείται ως ένα καθεστώς αλλά απλά ως μία διαδικασία που χρησιμοποιείται όποτε υπάρχει ανάγκη, και που μπορεί εύκολα να αντικαθίσταται από το αντίθετο της, δηλαδή την αντιπροσώπευση, όποτε η άμεση δημοκρατία δεν είναι βολική!».

Τέλος, όπως δείχνει συστηματικά ο συγγραφέας του παρόντος βιβλίου, το μοντέλο Συμμετοχικής Οικονομίας δεν είναι

σε θέση να εξασφαλίσει όχι την ισοκατανομή της πολιτικής και γενικότερα της κοινωνικής δύναμης (με την οποία δεν ασχολείται) αλλά ούτε καν την ισοκατανομή της οικονομικής δύναμης (που αποτελεί το κύριο αντικείμενο του) και την πραγματική ελευθερία επιλογής. Τέλος, το βιβλίο του Αλμπερτ δεν προτείνει καμία στρατηγική μετάβασης ακόμη και σε αυτή τη Συμμετοχική Οικονομία που επαγγέλλεται αλλά, αντίθετα, ο συγγραφέας σε άλλα κείμενα του υποστηρίζει και αυτός, όπως και ο Τσόμσκι, τα ρεφορμιστικά αιτήματα και ρεύματα μέσα στο κίνημα της αντιπαγκοσμιοποίησης (τελευταία ο Αλμπερτ δεν αφήνει συνεδρίαση του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ (ΠΚΦ) που να μην εγκωμιάζει το *Paragon* του σαν την υλοποίηση του σλόγκαν του ΠΚΦ «ένας άλλος κόσμος είναι εφικτός!»).

Επανερχόμενος, λοιπόν, στα ερωτήματα που έθεσα στην αρχή, νομίζω ότι ούτε το έργο του Τσόμσκι ούτε η Συμμετοχική Δημοκρατία του Αλμπερτ μπορούν να δώσουν οποιαδήποτε ικανοποιητική απάντηση στο κρίσιμο πρόβλημα της εποχής μας: ποιες είναι οι πραγματικές αιτίες της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης, ποια είναι η σχέση τους με το σημερινό σύστημα και ποια είναι η συστημική αλλαγή που θα μας οδηγήσει έξω από αυτήν. Το μεν έργο του Τσόμσκι, διότι αποπροσανατολίζει για την πραγματική φύση του σημερινού συστήματος και την ανάγκη ανατροπής του ίδιου του συστήματος και όχι απλώς των μεγάλων επιχειρήσεων και των «κακών» ελίτ, το δε μοντέλο του Αλμπερτ, διότι δεν είναι παρά μία εξελεγμένη εκδοχή των μοντέλων Οικονομικού Πλάνου της παραδοσιακής Αριστεράς, διακοσμημένη με ιδέες Συμμετοχικής Οικονομίας και ρεφορμιστικής στρατηγικής για τη μετάβαση σε αυτήν.

Κλείνοντας την εισαγωγή στο σημαντικό αυτό βιβλίο του Τάκη Φωτόπουλου θα χρειαστεί να τονίσω ότι οι διανοούμενοι και συγγραφείς σαν τον Τσόμσκι και τον Αλμπερτ και γενικά τους ρεφορμιστές της Αριστεράς διεθνώς βρίσκονται εκτός πραγματικότητας, κινούνται στο χώρο της ουτοπίας (με την αρνητική έννοια του όρου) και πλάνωνται πλάνην οικτρά,

όταν πιστεύουν ότι, μέσα στα πλαίσια του κυρίαρχου συστήματος, μπορεί να υπάρξουν οι δυνατότητες για να αλλάξουν σταδιακά προς το καλύτερο τα πράγματα του κόσμου μας και να επικρατήσει κοινωνική δικαιοσύνη, αλληλεγγύη ανάμεσα στους ανθρώπους, ελευθερία και ειρήνη. Εμείς, απλώς θεωρούμε ότι η προσδοκία και η πίστη αυτή αποτελεί ουτοπία και ότι οι υπέρτατες αξίες της ατομικής και συλλογικής ζωής δεν βρίσκουν με κανένα τρόπο πρόσφορο έδαφος για να καλλιεργηθούν μέσα στα πλαίσια του παρόντος συστήματος και μπορούν να πραγματοποιηθούν μόνον μέσα στα ευνοϊκά πλαίσια και στους πλατείς ορίζοντες μιας νέας ριζοσπαστικής και γνήσια δημοκρατικής (περιεκτικής δημοκρατίας) οργάνωσης των κοινωνιών. Αυτή είναι και η βασική μας διαφορά με ανθρώπους σαν τον Τσόμσκι και τους πλείστους συγχρόνους στοχαστές της Αριστεράς διεθνώς.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΘΕΣΕΩΝ ΤΟΥ ΤΣΟΜΣΚΙ ΓΙΑ ΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ*

* Το μέρος αυτό βασίζεται κυρίως σε τμήμα άρθρου του Τ. Φωτόπουλου με τίτλο «Mass media, Culture and Democracy» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Democracy & Nature*, (vol. 5 no. 1, Μάρτιος 1999) σελ. 33-64, αλλά και σε άλλα αδημοσίευτα κείμενα.

Κεφάλαιο πρώτο

ΟΙ ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΤΣΟΜΣΚΙ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΑΞΙΕΣ ΤΟΥ

Ο Νόαμ Τσόμσκι ανέπτυξε πρόσφατα μία άποψη για τη φύση του σημερινού καπιταλιστικού συστήματος και τις αξίες της οικονομίας της αγοράς, η οποία καταλήγει σε παρόμοια συμπεράσματα με αυτά των σοσιαλδημοκρατών και των Πράσινων ρεφορμιστών ως προς το κατά πόσον η κρατική δράση είναι εφικτή και επιθυμητή για τον έλεγχο της σημερινής οικονομίας της αγοράς. Έτσι, για τον Τσόμσκι, οι αξίες που παρέχουν τα κίνητρα για τη δραστηριότητα των σημερινών ελίτ στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες δεν είναι η ιδιωτική πρωτοβουλία και ο ανταγωνισμός. Αντίθετα, οι ελίτ απλώς χρησιμοποιούν αυτές τις αξίες ως προπαγάνδα στην προσπάθεια τους να "πείσουν" το δικό τους κοινό και τις χώρες στην περιφέρεια και την ημιπεριφέρεια για να τις εφαρμόσουν, ενώ οι ίδιοι απαιτούν και απολαμβάνουν την προστασία των δικών τους κρατών:

Για το ευρύ κοινό, οι προδιαγραφόμενες αξίες είναι ο ατομικισμός και ο ανταγωνισμός. Όχι όμως και για τις ελίτ. Αυτές απαιτούν και έχουν την προστασία ενός ισχυρού κράτους, και επιμένουν στην ύπαρξη διευθετήσεων που τις προστατεύουν από τον ελεύθερο ανταγωνισμό ή τις καταστροφικές συνέπειες του ατομικισμού. Η διαδικασία της «κορπορατικοποίησης» (corporatization) είναι ένα συνηθισμένο παράδειγμα,

όπως επίσης και το γεγονός ότι κάθε οικονομία -και κυρίως οι ΗΠΑ- βασίζεται στην κοινωνικοποίηση του κινδύνου και του κόστους. Η ανάγκη να υπονομευθεί η απειλή του ανταγωνισμού παίρνει διαρκώς νέες μορφές: σήμερα, μία από τις σημαντικότερες μορφές, εκτός από τη διαδικασία της «κορπορατικοποίησης», είναι η ανάπτυξη ενός ευρέως δικτύου "στρατηγικών συμμαχιών" μεταξύ των υποτιθέμενων ανταγωνιστών (π.χ. IBM - Toshiba Siemens, διάφορες αυτοκινητοβιομηχανίες). Το φαινόμενο αυτό έχει πάρει τέτοιες διαστάσεις, που κορυφαίοι αναλυτές στον κόσμο των επιχειρήσεων μιλούν πλέον για μία νέα μορφή "καπιταλισμού των συμμαχιών", που αντικαθιστά τον «κορπορατικό» καπιταλισμό των μάνατζερ, ο οποίος με τη σειρά του είχε εκτοπίσει τον ιδιοκτησιακό καπιταλισμό ένα αιώνα πριν, στους προηγμένους τομείς της οικονομίας.¹

Ο Τσόμσκι ανέπτυξε παραπέρα αυτό το θέμα σε ένα άρθρο του στη *New Left Review*,² όπου έκανε σαφές ότι οι παραπάνω απόψεις του για την οικονομία της αγοράς είναι απόλυτα συνεπείς με τις απόψεις του για τη φύση του σημερινού καπιταλισμού. Σε αυτό το άρθρο δηλώνει αρχικά ότι ο όρος "καπιταλιστικός" δεν σημαίνει καπιταλιστικός με την παραδοσιακή έννοια του όρου αλλά μάλλον αναφέρεται σε επιδοτούμενα και προστατευόμενα από το κράτος ιδιωτικά κέντρα εξουσίας, ή "κολεκτιβιστικά νομικά πρόσωπα" που συνιστούν τη σημερινή «κορπορατικοποίηση» της οικονομίας της αγοράς. Στη συνέχεια περιγράφει τη διαδικασία αυτή και το σχετικό ρόλο του κράτους ως εξής:³

Η διαδικασία της «κορπορατικοποίησης» ήταν βασικά η αντίδραση στις μεγάλες αποτυχίες της αγοράς

1. Noam Chomsky, «On freedom of press and culture: an interview» *Democmcy & Nature*, vol. 5, no. 1, March 1999.
2. Noam Chomsky, «Power in the Global Arena», *New Left Review*, no 230, July-August 1998, pp. 3-27.
3. Noam Chomsky, «Power in the Global Arena», pp. 4-5.

του τέλους του 19ου αιώνα, και αντιπροσώπευε μία μετατόπιση από αυτό που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ιδιοκτησιακό καπιταλισμό στη διαχείριση των αγορών από συλλογικά νομικά πρόσωπα (συγχωνεύσεις εταιριών, καρτέλ, εταιρικές συμμαχίες) σε συνεργασία με ισχυρά κράτη ... ο κύριος στόχος των κρατών και μην ξεχνάμε ότι παρά τις κουβέντες για την ελαχιστοποίηση του κράτους, στις χώρες του ΟΟΣΑ το κράτος συνεχίζει να αυξάνει σε σχέση με το ΑΕΠ, κυρίως στις δεκαετίες του 1980 και του 1990 είναι ουσιαστικά να κοινωνικοποιήσουν τον κίνδυνο και το κόστος, και να ιδιωτικοποιήσουν την εξουσία και το κέρδος.

Οι απόψεις του Τσόμσκι για τις αξίες της οικονομίας της αγοράς και τη φύση του σημερινού καπιταλισμού είναι απόλυτα συνεπείς με τις απόψεις του για το δυνητικό ρόλο του κράτους στον έλεγχο της σημερινής οικονομίας της αγοράς. Έτσι, όπως ο Τσόμσκι τονίζει στο παραπάνω άρθρο:

Ο μακροπρόθεσμος στόχος παρόμοιων πρωτοβουλιών (όπως είναι η Πολυμερής Συμφωνία για Επενδύσεις - MAI) είναι αρκετά σαφής για όποιον έχει ανοιχτά τα μάτια του: μία διεθνής πολιτική οικονομία που είναι οργανωμένη από ισχυρά κράτη και μυστικές γραφειοκρατίες, των οποίων η πρωταρχική λειτουργία είναι να υπηρετούν τη συγκέντρωση ιδιωτικής εξουσίας που διαχειρίζεται τις αγορές μέσα από τις δικές της εσωτερικές λειτουργίες και μέσα από δίκτυα εταιρικών συμμαχιών συμπεριλαμβανομένου των ενδοεπιχειρησιακών συναλλαγών που ψευδεπίγραφα ονομάζονται "εμπόριο". Οι πρωτοβουλίες αυτές στηρίζονται στο δημόσιο για κρατικές επιδοτήσεις, έρευνα και ανάπτυξη, τεχνολογικές καινοτομίες, καθώς και για να διασώζουν τις ιδιωτικές επιχειρήσεις που καταρρέουν. Βασίζονται ακόμη στα ισχυρά κράτη για προστασία από τα επικίνδυνα "δημοκρατικά ανοίγματα". Με αυτά τα μέσα, προσπαθούν να εξασφαλίσουν ότι οι "κύριοι ωφελημένοι" από τον παγκόσμιο πλούτο θα είναι οι

«σωστοί» άνθρωποι: οι αυτάρεσκοι και ευημερούντες "Αμερικανοί", οι κατά τόπους υποστηρικτές τους και οι απανταχού ομόλογοι τους. Η κλίμακα όλων αυτών δεν είναι ούτε τόσο μεγάλη ούτε τόσο καινούργια όσο υποστηρίζεται ότι είναι. Από πολλές απόψεις, πρόκειται για μία επιστροφή στις αρχές του εικοστού αιώνα. Και δεν υπάρχει λόγος ν' αμφιβάλουμε ότι μπορεί να ελεγχθεί ακόμη και μέσα από τους υφιστάμενους τυπικούς θεσμούς της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.⁴

Με βάση τα παραπάνω δεν δημιουργεί, επομένως, έκπληξη η οξεία κριτική που άσκησε πρόσφατα ο Μάρεϋ Μπούκτσιν -ο οποίος γενικά αναγνωρίζεται ως ο σημαντικότερος εν ζωή αναρχικός- σε παρόμοιες απόψεις του Τσόμσκι αναφορικά με τα αιτήματα για την αποκέντρωση της ομοσπονδιακής κυβέρνησης των ΗΠΑ. Όπως τονίζει ο Μπούκτσιν:⁵

Είναι θλιβερό να σχολιάζει κανείς ότι πολλοί αυτοχαρακτηρισμένοι αριστεριστές στρέφονται τώρα στο αστικό κράτος-έθνος για βοήθεια κατά του κεφαλαίου! Το φίμωμα της αριστεράς έχει προχωρήσει σε τέτοιο βάθος, ώστε κάποιος σαν τον Τσόμσκι, που δηλώνει αναρχικός, επιδιώκει την ενίσχυση ή έστω τη στήριξη του συγκεντρωτικού κράτους (της ομοσπονδιακής κυβέρνησης των ΗΠΑ) ενάντια στο αίτημα της «αποκέντρωσης» στις ομόσπονδες πολιτείες, ωσάν να ήταν δυνατό το συγκεντρωτικό κράτος να χρησιμοποιηθεί ενάντια στις επιχειρήσεις, τις οποίες μακροπρόθεσμα πάντα βοηθούσε!

Εισαγωγή στην κριτική των θέσεων Τσόμσκι για το καπιταλιστικό σύστημα

Θα μπορούσε κανείς να αμφισβητήσει πολλαπλά τις πα-

4. Noam Chomsky, «Power in the Global Arena», pp. 27.

5. Βλ. συνέντευξη Murray Bookchin στο βιβλίο της Janet Biehl, *77e Politics of Social Ecology*, (Montreal: Black Rose Press, 1998, pp. 148-49).

ραπάνω θέσεις του Τσόμσκι, όπως προκύπτουν από τα παρατεθέντα αποσπάσματα.

Πρώτον, το επιχείρημα σχετικά με τις αξίες των οικονομικών ελίτ, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,⁶ είναι αμφισβητήσιμο.

Δεύτερον, ο χαρακτήρας της σημερινής οικονομίας της αγοράς μπορεί να θεωρηθεί μέσα σε ένα εντελώς διαφορετικό αναλυτικό πλαίσιο από εκείνο που προτείνει ο Τσόμσκι.

Τέλος, μπορεί να δειχθεί ότι η έξοδος από τη σημερινή πολυδιάστατη κρίση και την επακόλουθη τεράστια συγκέντρωση εξουσίας δεν μπορεί να γίνει μέσα από κατακερματισμένες και συνήθως "μονοθεματικές" αμυντικές μάχες με τις ελίτ. Τέτοιου είδους μάχες, έστω και αν μερικές φορές είναι νικηφόρες, δεν μπορούν ποτέ να κερδίσουν τον πόλεμο, εάν δεν αποτελούν ενιαίο τμήμα της πάλης ενός νέου λαϊκού κινήματος ενάντια στο ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς που αποτελεί την απώτερη αιτία της συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας.

Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι οι θέσεις αυτές του Τσόμσκι για τη φύση του σημερινού συστήματος καταλήγουν στην υποστήριξη ρεφορμιστικών κινήματων και αιτημάτων, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο σε σχέση με τη στάση του για το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ.

Ο χαρακτήρας της οικονομίας της αγοράς σήμερα

Όσον αφορά το χαρακτήρα της οικονομίας της αγοράς σήμερα, έχω προσπαθήσει αλλού να εξηγήσω τον τρόπο που εξελίχθηκε από τότε που πρωτοεμφανίστηκε, εδώ και δύο αιώνες, και πώς πήρε τη σημερινή μορφή της "οικονομίας της ανάπτυξης".⁷ Θα προσθέσω, μόνο, εδώ ότι η μετατόπιση από

6. Βλ. Τ. Fotopoulos, «Mass media, culture and democracy», *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1, March 1999, pp. 33-64.

7. Βλ. Τάκης Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, (Αθήνα, Καστανιώτης, 1999 - μόλις κυκλοφόρησε σε επανέκδοση), κεφ. 1-2.

τον ιδιοκτησιακό (ή "κορπορατικό") καπιταλισμό προς τη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, όπου μερικές γιγαντιαίες εταιρείες ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία, δεν συνέβη, όπως περιγράφει ο Τσόμσκι, ως "αντίδραση στις μεγάλες αποτυχίες της αγοράς του τέλους του 19ου αιώνα". Εκείνο που δεν αναφέρει ο Τσόμσκι είναι ότι ήταν ο ίδιος ο ανταγωνισμός που οδήγησε από τις απλές επιχειρηματικές μονάδες στις σημερινές γιγάντιες εταιρείες. Οι αποτυχίες της αγοράς, άλλωστε, δεν είναι θεόσταλτες συμφορές. Αν εξαιρέσει κανείς τις περιπτώσεις των μονοπωλίων, σχεδόν όλες οι αποτυχίες της αγοράς στην ιστορία είχαν άμεση ή έμμεση σχέση με τον ανταγωνισμό. Ο ίδιος ο ανταγωνισμός είναι αυτός που δημιουργεί την ανάγκη εξάπλωσης του καπιταλισμού, δημιουργώντας ταυτόχρονα την κρίσιμη δυνατότητα χρησιμοποίησης των καλύτερων (από άποψη κερδοφορίας) τεχνολογιών και μεθόδων οργάνωσης της παραγωγής (οικονομίες κλίμακας κ.λπ.). Και είναι ο ίδιος ανταγωνισμός που έχει οδηγήσει στη σημερινή έκρηξη των συγχωνεύσεων και των εξαγορών στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, καθώς και στις διάφορες "στρατηγικές συμμαχίες". Για παράδειγμα, η πριν λίγα χρόνια ανακοινωθείσα συγχώνευση ορισμένων πετρελαϊκών κολοσσών ήταν, με μία έννοια, το αποτέλεσμα "αποτυχίας της αγοράς" εξαιτίας της πτώσης των κερδών τους. Βαθύτερα, όμως, η συγχώνευση αυτή, καθώς και οι εξαγορές, οι στρατηγικές συμμαχίες κ.λπ. που συμβαίνουν αυτή τη στιγμή είναι απλώς το αποτέλεσμα των μέτρων αυτοπροστασίας που παίρνουν οι γιγαντιαίες εταιρείες για να επιβιώσουν στον εξοντωτικό ανταγωνισμό που προκάλεσε η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς. Κατά συνέπεια, αυτό που οδήγησε στο σημερινό καπιταλισμό των "συμμαχιών" είναι ο ίδιος ο ανταγωνισμός που αποτελεί θεμελιακή συνιστώσα της οικονομίας της αγοράς και όχι οι "αποτυχίες της αγοράς", ή η σχετική δραστηριότητα του κράτους, πράγματα που αποτελούν απλώς τις συνέπειες του ανταγωνισμού.

Παρόμοια, η σημερινή διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς δεν είναι μόνο αποτέλεσμα της κρατικής δραστηριότητας για φιλελευθεροποίηση των χρηματαγορών και των αγορών εμπορευμάτων. Στην πραγματικότητα, τα κράτη απλώς ακολούθησαν την *de facto* διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, η οποία εντατικοποιήθηκε με τις δραστηριότητες των πολυεθνικών όταν, στα τέλη της δεκαετίας του 1970, κάτω από την πίεση των τελευταίων, τα κράτη είχαν αρχίσει τη διαδικασία φιλελευθεροποίησης των χρηματαγορών και την περαιτέρω απορύθμιση των αγορών εμπορευμάτων (μέσω των γύρων της GATT). Επομένως, η σημερινή διεθνοποίηση είναι στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα της δυναμικής "ανάπτυξη ή θάνατος" που χαρακτηρίζει την οικονομία της αγοράς, μιας δυναμικής που έθεσε σε λειτουργία ο ανταγωνισμός - το κρίσιμο γεγονός που αγνοεί ο Τσόμσκι.

Ακόμη, είναι η ίδια διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς, η οποία ήρθε σε αντίθεση με τον βαθμό κρατικού ελέγχου της οικονομίας που είχε επιτευχθεί μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970, αυτή που κατέστησε αναγκαία τη σημερινή νεοφιλελεύθερη συναίνεση.⁸ Η συναίνεση αυτή δεν είναι μόνο μία αλλαγή πολιτικής, όπως ισχυρίζονται οι σοσιαλδημοκράτες και οι συνοδοιπόροι τους, αλλά αποτελεί σημαντική δομική αλλαγή. Η ελαχιστοποίηση του κράτους δεν είναι επομένως απλώς "κουβέντες", όπως υποθέτει ο Τσόμσκι που βασιζέται την επιχειρηματολογία του στην αβάσιμη υπόθεση ότι "το κράτος συνεχίζει να αυξάνει σε σχέση με το ΑΕΠ, κυρίως στις δεκαετίες του 1980 και του 1990". Εντούτοις, όχι μόνο η μείωση του ρυθμού αύξησης των κυβερνητικών δαπανών στις χώρες του ΟΟΣΑ ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη μείωση των άλλων τμημάτων της συνολικής ζήτησης κατά την περίοδο 1980-93,⁹ αλλά, στην πραγματικότητα, οι (σταθμισμένες μέ-

8. Τάκης Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, κεφ. 1.

9. Στο ίδιο, Πίνακες 1.1 & 1.2.

σες) κυβερνητικές δαπάνες των οικονομιών με υψηλό εισόδημα ήταν χαμηλότερες το 1995 (15% του ΑΕΠ) απ' ό τι ήταν το 1980 (17%).¹⁰ Και όλα αυτά, χωρίς να λάβουμε υπόψη τη δραστική μείωση του συνολικού δημόσιου τομέα που σημειώθηκε τα τελευταία είκοσι χρόνια, ως συνέπεια της μαζικής ιδιωτικοποίησης των κρατικών βιομηχανιών. Με άλλα λόγια, η ελαχιστοποίηση του κράτους όχι μόνον δεν είναι "κουβέντες" αλλά, αντίθετα, είναι ένα βασικό στοιχείο της σημερινής νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.

Επίσης, οι στρατηγικές συμμαχίες, οι συγχωνεύσεις και οι εξαγορές, όχι μόνον δεν αντιπροσωπεύουν μία κίνηση απομάκρυνσης από την οικονομία της αγοράς, αλλά, αντίθετα, αποτελούν μία κίνηση προς μία νέα μορφή αυτής. Αντιπροσωπεύουν, δηλαδή, την απομάκρυνση από μία οικονομία της αγοράς της οποίας η δυναμική καθοριζόταν από την εσωτερική αγορά, προς μία οικονομία της αγοράς της οποίας η δυναμική καθορίζεται από την παγκόσμια αγορά. Αυτό συνεπάγεται ολοένα μεγαλύτερη συγκέντρωση δύναμης, όχι μόνο από άποψη εισοδημάτων και πλούτου, αλλά επίσης και από άποψη συγκέντρωσης του ελέγχου της παγκόσμιας παραγωγής, του παγκόσμιου εμπορίου και των παγκόσμιων επενδύσεων σε όλο και λιγότερα χέρια. Όμως, η ολιγοπωλιοποίηση αυτή του ανταγωνισμού δεν σημαίνει βέβαια έλλειψη ανταγωνισμού! Στην πραγματικότητα, ο ολιγοπωλιακός ανταγωνισμός είναι ακόμα πιο εξοντωτικός.

Ακόμα, θα ήταν σοβαρό λάθος να θεωρήσουμε ότι το κύριο χαρακτηριστικό της παρούσης περιόδου είναι μία "επίθεση ενάντια στις αγορές", όπως είναι το επιχείρημα του άκρατου νεοφιλελευθερισμού που υιοθετεί και ο Τσόμσκι.¹¹ Αντίθετα, η παρούσα περίοδος της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης μπορεί να χαρακτηριστεί ως επίθεση ενάντια στους κοινωνικούς ελέγ-

10. World Bank, *World Development Report 1997*, Πίν. 13.

11. Noam Chomsky, «Market Democracy in a Neoliberal Order: Doctrines and Reality», *Z Magazine*, September-November 1997.

χους πάνω στις αγορές, ιδιαίτερα σε αυτούς που ονομάζω «κοινωνικούς ελέγχους με τη στενή έννοια», δηλ. αυτούς που στοχεύουν να προστατεύουν τον άνθρωπο και τη φύση από τις συνέπειες της «αγοραιοποίησης».¹² Οι έλεγχοι αυτοί εισαχθήκανε μετά από σκληρούς κοινωνικούς αγώνες που διεξήγαγαν εκείνοι που θίγονταν από τις επιπτώσεις της οικονομίας της αγοράς. Τέτοιοι έλεγχοι είναι για παράδειγμα η νομοθεσία για την κοινωνική ασφάλιση και τα επιδόματα κοινωνικής προνοίας (που σήμερα ξεδοντιάζονται), οι μακροοικονομικοί έλεγχοι για την εξασφάλιση πλήρους απασχόλησης (που σήμερα έχουν καταργηθεί) κ.λπ.

Εκείνο που ακόμη είναι υπό συζήτηση μέσα στις οικονομικές ελίτ, είναι η μοίρα των ελέγχων που ονομάζω «κοινωνικούς ελέγχους με την ευρεία έννοια», δηλ. εκείνους τους ελέγχους που κύρια στοχεύουν να προστατεύσουν αυτούς που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς από τον ξένο ανταγωνισμό. Τέτοιοι έλεγχοι ήταν στο παρελθόν οι δασμοί, οι εισαγωγικοί έλεγχοι, οι συναλλαγματικοί έλεγχοι κ.λπ. και σήμερα οι μη δασμολογικοί φραγμοί, η μαζική κρατική υποστήριξη της έρευνας και ανάπτυξης, η προστασία του κινδύνου μέσω της διάσωσης επιχειρήσεων που καταρρέουν, η διαχείριση αγορών κ.λπ.

Έτσι, οι νεοφιλελεύθεροι οικονομολόγοι, τραπεζίτες, καθώς και ορισμένοι πολιτικοί και άλλοι, αντιτίθενται σε κάθε είδος κοινωνικού ελέγχου πάνω στις αγορές (με τη στενή ή την ευρεία έννοια). Από την άλλη πλευρά, οι πιο ρεαλιστικές κυβερνήσεις της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης, κάτω από την πίεση των περισσότερο ευάλωτων στον ανταγωνισμό τμημάτων των δικών τους οικονομικών ελίτ, διατήρησαν πολλούς κοινωνικούς ελέγχους με την ευρεία έννοια και μερικές φορές ακόμη και τους επεξέτειναν (μη διστάζοντας να φθάσουν στον πόλεμο για να εξασφαλίσουν την κάλυψη των ενεργειακών τους

12. Η αγοραιοποίηση ορίζεται ως η ιστορική διαδικασία που μετέτρεψε τις κοινωνικά ελεγχόμενες οικονομίες του παρελθόντος στην οικονομία της αγοράς του παρόντος.

αναγκών), γεγονός που δημιούργησε το νεοφιλελεύθερο επιχείρημα (που υιοθέτησε και ο Τσόμσκι) περί επίθεσης ενάντια στις αγορές.

Ανταγωνισμός και ο ρόλος τον Κράτους

Σε αυτή την προβληματική, δεν θα πρέπει να συγχέει κανείς τον φιλελευθερισμό/νεοφιλελευθερισμό με την πολιτική του *laissez-faire*. Όπως έχω προσπαθήσει να δείξω αλλού,¹³ ήταν το ίδιο το κράτος που δημιούργησε το σύστημα των αυτορρυθμιζόμενων αγορών. Κάποιου είδους κρατική παρέμβαση ήταν πάντοτε αναγκαία για την εύρυθμη λειτουργία του συστήματος της οικονομίας της αγοράς. Το κράτος, μετά την κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης, είδε μία δραστική μείωση του οικονομικού του ρόλου, δεδομένου ότι δεν επιδιώκει πια μία άμεση παρέμβαση στον καθορισμό του εισοδήματος και της απασχόλησης μέσω της φορολογικής και νομισματικής πολιτικής.

Εντούτοις, ακόμα και σήμερα, το κράτος συνεχίζει να παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην εξασφάλιση της σταθερότητας του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς, μέσω του μονοπωλίου της βίας που ασκεί, και στην αναπαραγωγή της εύρυθμης λειτουργίας του, μέσω της συντήρησης της υποδομής του. Στο πλαίσιο του ρόλου του κράτους για τη συντήρηση της υποδομής μπορούμε να δούμε και τις δραστηριότητες για να κοινωνικοποιηθεί ο κίνδυνος και το κόστος και να αντικατασταθεί το παλιό κράτος προνοίας με ένα «δίκτυ ασφαλείας». Ακόμη, το κράτος καλείται σήμερα να παίξει έναν κρίσιμο ρόλο όσον αφορά την πλευρά της προσφοράς μέσα στην οικονομία, και συγκεκριμένα να λάβει μέτρα ώστε να βελτιωθεί η ανταγωνιστικότητα μέσω της εκπαίδευσης του εργατικού δυναμικού με βάση τις απαιτήσεις της νέας τεχνολογίας, της

13. Τάκης Φωτόπουλος, *Περιοριστική Δημοκρατία*, κεφ. 1.

υποστήριξης της έρευνας και της ανάπτυξης, ακόμα και της επιδότησης των εξαγωγικών βιομηχανιών όπου αυτό χρειάζεται. Επομένως, η μορφή κρατικής παρέμβασης που είναι συμβατή με τη διαδικασία αγοραιοποίησης όχι μόνο δεν αποθαρρύνεται, αλλά, αντίθετα, προωθείται ενεργά από τους περισσότερους επαγγελματίες πολιτικούς της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης.

Είναι αλήθεια, επομένως, ότι δεν αρέσει στις οικονομικές ελίτ το είδος του ανταγωνισμού που, σαν αποτέλεσμα της άνισης ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς, απειλεί τα ίδια τα δικά τους συμφέροντα. Γι' αυτό και πάντα προσπαθούσαν, τις περισσότερες φορές με επιτυχία, να προστατεύσουν τον εαυτό τους από αυτόν. Είναι, όμως, εξίσου αλήθεια ότι ήταν η δύναμη του ανταγωνισμού που πάντοτε τροφοδότησε την εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς και ότι ήταν οι αξίες του ανταγωνισμού και του ατομικού συμφέροντος που διαρκώς χαρακτήριζαν το σύστημα αξιών των ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς. Ο Τσόμσκι, ωστόσο, αφήνει την εντύπωση ότι αν δεν είχαν συμβεί κάποια "ατυχήματα" στην Ιστορία, όπως οι αποτυχίες της αγοράς που αναφέρει καθώς και η επιθετική κρατική υποστήριξη (την οποία όμως πάντοτε απολάμβαναν οι οικονομικές ελίτ!), η "κορπορατικοποίηση" της οικονομίας της αγοράς θα μπορούσε ίσως να είχε αποφευχθεί. Η υπόρρητη θεμελιακή υπόθεση που κάνει είναι ότι οι προκαπιταλιστικές αγορές, εάν δεν είχαν συμβεί τα "ιστορικά" ατυχήματα και η κρατική επέμβαση που κατ' αυτόν οδήγησαν στο σημερινό κορπορατιστικό καπιταλισμό, θα μπορούσαν να έχουν καταλήξει σε ένα σύστημα μικτής ιδιοκτησίας, το οποίο ελάχιστα θα είχε σχέση με τη σημερινή συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, δηλαδή σε ένα σύστημα δίκαιου "ατομικού" καπιταλισμού, σαν αυτό που υποστήριζαν οι κλασικοί φιλελεύθεροι οικονομολόγοι τους οποίους τόσο θαυμάζει και ο ίδιος.¹⁴

14. Βλ. π.χ. N. Chomsky, *Class Welfare, Interviews with David Barsamian*, (London: Pluto Press, 1996).

Όμως, όπως έδειξε πρώτος ο Polanyi,¹⁵ οι προκαπιταλιστικές αγορές, όχι μόνο είχαν ελάχιστη σχέση με το σημερινό σύστημα της οικονομίας της αγοράς που εγκαθιδρύθηκε περίπου διακόσια χρόνια πριν, αλλά και αναπόφευκτα θα οδηγούσαν σε αυτό, τη στιγμή που η Βιομηχανική Επανάσταση έλαβε χώρα σε συνθήκες ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής.¹⁶

Η φιλελεύθερη αντίληψη της οικονομικής Ιστορίας και ο Τσόμσκι

Τόσο η ορθόδοξη όσο και η Μαρξιστική οικονομική θεωρία και φυσικά η ίδια η Ιστορία, δείχνουν ότι ο ανταγωνισμός, σε ένα σύστημα απλών ανταλλαγών και ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, αναπόφευκτα θα οδηγήσει σε διάφορες μορφές οικονομικής συγκέντρωσης. Και ο ανταγωνισμός, αντίθετα με την αφελή αντίληψη του Τσόμσκι ότι ήταν απλώς προπαγάνδα των ελίτ, ήταν πάντοτε θεμελιακό συστατικό στοιχείο του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, στο οποίο οδήγησε ο συνδυασμός ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και εκβιομηχάνισης. Γι' αυτό και οι κλασικοί φιλελεύθεροι οικονομολόγοι, παίζοντας το ρόλο του ιδεολόγου του νέου συστήματος της οικονομίας της αγοράς, δεν έπαυαν να διακηρύσσουν τα αγαθά της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής¹⁷ καθώς και του καταμερισμού εργασίας (που εί-

15. Βλ. Karl Polanyi, *The Great Transformation*, (Boston, Beacon Press, 1944/1957) και Τ. Φωτόπουλος, *Περιοριστική Δημοκρατία*, κεφ. 1.

16. Βλ. για παραπέρα θεμελίωση της θέσης αυτής, Τ.Φωτόπουλος, *Περιοριστική Δημοκρατία*, κεφ. 1.

17.0 Τζον Στιούαρτ Μιλ, για παράδειγμα, πλέκει το εγκώμιο της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής (σε ρητή μάλιστα αντιδιαστολή με κάθε σύστημα συλλογικής ιδιοκτησίας που καταδικάζει ως «ανελεύθερο»), προϋποτιθεμένου ότι ξεκινά με ίσους όρους για όλους και όχι, όπως ξεκίνησε ιστορικά, με την αρπαγή γης από τους ισχυρότερους. Βλ. το κεφάλαιο «of property» στο βιβλίο του John Stewart Mill, *Principles of Political Economy*, (1848/Penguin, 1970), pp. 349-367.

να απλή συνέπεια της αρχής της οικονομικής αποτελεσματικότητας με την οποία λειτουργεί το σύστημα της οικονομίας της αγοράς), και φυσικά του ίδιου του ανταγωνισμού! Με άλλα λόγια, η λογική και δυναμική του ιδιωτικού τομέα αναπόφευκτα οδηγεί μέσω του ανταγωνισμού σε όλα τα δεινά της οικονομίας της αγοράς: συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, ανισότητα, ανεργία κ.λπ.

Είναι, επομένως, φανερό ότι ούτε ο ατομικός ιδιοκτησιακός καπιταλισμός, ούτε κανένας άλλος τύπος καπιταλισμού, είναι επιθυμητός αφού δεν μπορεί να καλύψει τις βασικές ανάγκες όλων των ανθρώπων. Ούτε φυσικά, ακόμη και αν ήταν δυνατή μία επιστροφή στις προκαπιταλιστικές αγορές, θα υπήρχε τρόπος να σταματήσει η δυναμική που, σε συνθήκες βιομηχανικής παραγωγής και ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, θα οδηγούσε αναπόφευκτα στο καπιταλιστικό σύστημα της οικονομίας της αγοράς, όπως έδειξε ο Polanyi.

Ο Τσόμσκι, όμως, "ξεχνώντας" ότι οι θεωρητικοί ιδεολόγοι του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, δηλαδή ο Ανταμ Σμιθ, ο Τζον Στιούαρτ Μιλ κ.ά., ήταν συγχρόνως, όπως ανέφερα παραπάνω, και φανατικοί υποστηρικτές της ατομικής ιδιοκτησίας στα μέσα παραγωγής και ότι ολόκληρη η προβληματική τους για τα ευεργετήματα των αγορών και της ατομικής πρωτοβουλίας βασιζόταν ακριβώς στη σύνδεση αυτή μεταξύ αγορών και ατομικής ιδιοκτησίας, δεν διστάζει να τους παρομοιάζει με ελευθεριακούς σοσιαλιστές!¹⁸ Πράγμα που τον οδηγεί στο περισπούδαστο συμπέρασμα, ότι για όλα τα δεινά του σημερινού συστήματος ευθύνονται, αρχικά, η διαδικασία εκβιομηχάνισης και κρατικού καπιταλισμού που άρχισε να αναπτύσσεται στον 19ο αιώνα και, στη συνέχεια, η διαδικασία κορπορατικοποίησης που την ακολούθησε στον 20ο αιώνα.¹⁹

18. Βλ. N. Chomsky, *Class Welfare, Interviews with David Barsamian*, (London: Pluto Press, 1996), pp.21.

19. Στο ίδιο, σελ. 21-23.

Αποδοχή της καθαρά φιλελεύθερης αυτής οικονομικής ανάλυσης της ιστορίας του σημερινού συστήματος που υιοθετεί ο "αναρχικός" Τσόμσκι θα σήμαινε ότι θα έπρεπε να αρνηθούμε όλη τη ριζοσπαστική ανάλυση των προηγούμενων εκατόν πενήντα ετών, από τον Μαρξ μέχρι τον Polanyi και τον Μπούκτσιν και όλη την έκτοτε ιστορική εμπειρία, η οποία οδηγεί σε ένα και μοναδικό συμπέρασμα: οι προκαπιταλιστικές αγορές σε συνθήκες βιομηχανικής παραγωγής και ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής οδηγούν αναπόφευκτα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς, η οποία κινείται πάντα με βάση τη δυναμική «ανάπτυξη ή θάνατος» που τροφοδοτείται από τον ανταγωνισμό. Ο ανταγωνισμός, με τη σειρά του, αναπόφευκτα οδηγεί σε όλο και περισσότερη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης.

Το πρόβλημα δεν είναι επομένως η «κορπορατικοποίηση» της οικονομίας της αγοράς, η οποία, υποτίθεται, αντιπροσωπεύει μία "επίθεση στις αγορές και τη δημοκρατία",²⁰ διαδικασία η οποία ήταν έτσι και αλλιώς αναπόφευκτη μέσα στη δυναμική της οικονομίας της αγοράς. Με άλλα λόγια, το πρόβλημα δεν είναι η κορπορατιστική οικονομία της αγοράς/κορπορατιστικός καπιταλισμός, όπως υποθέτει ο Τσόμσκι, ως αν κάποια άλλη μορφή οικονομίας της αγοράς/καπιταλισμού να ήταν εφικτή ή επιθυμητή σε συνθήκες βιομηχανικής παραγωγής και ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Το πρόβλημα είναι η ίδια η οικονομία της αγοράς/καπιταλισμός. Αλλιώς, θα κατέληγε κανείς να κατηγορεί τις ελίτ απλώς διότι παραβιάζουν τους κανόνες του παιχνιδιού αντί να κατηγορεί το ίδιο το βρόμικο παιχνίδι!

Αυτό ακριβώς θα έκαναν οι κλασικοί φιλελεύθεροι αν έβλεπαν τη σημερινή εξέλιξη του συστήματος, ενώ το ίδιο κάνει έμμεσα και ο Τσόμσκι όταν, έμπλεος ενθουσιασμού γι' αυτούς, γράφει χαρακτηριστικά ότι θα είχαν τρομοκρατηθεί με τη ση-

20. Noam Chomsky, «Domestic Constituencies», *Z Magazine*, May 1998.

μερινή εξέλιξη του συστήματος που ποτέ δεν θα μπορούσαν να φανταστούν.²¹ Φυσικά, οι κλασικοί φιλελεύθεροι οικονομολόγοι ούτε φαντάστηκαν, ούτε μπορούσαν να φανταστούν την εξέλιξη αυτή με βάση την ανάλυση τους, που έπαιρνε δεδομένη την οικονομία της αγοράς και την ατομική ιδιοκτησία. Το ερώτημα, όμως, είναι τι σχέση έχει η θέση αυτή του Τσόμσκι με τον ελευθεριακό σοσιαλισμό και γενικότερα με οποιαδήποτε αντισυστημική ανάλυση η οποία, ακριβώς επειδή δεν παίρνει δεδομένο το υπάρχον σύστημα, μπορεί να δει τη δυναμική του, όπως σε σημαντικό βαθμό την είδε ο Μαρξ ακόμη και τον 19ο αιώνα, έστω και αν έσφαλε όταν προσπάθησε να "επιστημονικοποιήσει" και "αντικειμενικοποιήσει" την ανάλυση αυτή, μιμούμενος σε αυτό (όπως άλλωστε και ο Προυντόν από την αναρχική πλευρά²²) τους ορθόδοξους οικονομολόγους;

Συμπερασματικά, ο Τσόμσκι υιοθετεί μία φιλελεύθερη αντίληψη της οικονομικής Ιστορίας και καταλήγει σε αντίστοιχα φιλελεύθερα συμπεράσματα: δεν ευθύνεται το ίδιο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς αλλά η διαστρέβλωση του στα χέρια του κράτους!

Η αντίληψη του Τσόμσκι για τη δημοκρατία

Η αντίληψη που εκφράζει ο Τσόμσκι για τη δημοκρατία δίνει πολλές φορές την εντύπωση ότι υιοθετεί όχι μόνο μία φιλελεύθερη αντίληψη της οικονομικής Ιστορίας αλλά ακόμη και της δημοκρατίας. Έτσι, σε σειρά άρθρων του για τις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2000,²³ η κριτική του επικεντρωνόταν όχι στο ίδιο το σύστημα της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» αλλά στην κατάχρηση του από την αμερικανική

21. N. Chomsky, *Class Welfare*, pp. 23.

22. Βλ. σχετικά T. Fotopoulos, «Beyond Marx and Proudhon», *Democracy & Nature*, vol. 6, no. 1 (March 2000), pp. 95-110.

23. Noam Chomsky, «Elections 2000» και «Voting Patterns and Abstentions» *Z magazine*, Γενάρης-Φλεβάρης 2001.

νική ελίτ μέσω σειράς παραβιάσεων των δικαιωμάτων των κατώτερων κοινωνικοί στρωμάτων και των μειονοτήτων που ουσιαστικά τους στερούσαν το δικαίωμα να μετέχουν στην εκλογική διαδικασία. Όπως γράφει σχετικά, ο τρόπος διεξαγωγής των εκλογών αυτών «επιβεβαιώνει το συμπέρασμα ότι δεν υπήρξαν εκλογές που, με οποιαδήποτε έννοια, παίρνουν σοβαρά την έννοια της δημοκρατίας», συμπέρασμα που, εξ αντιδιαστολής, σημαίνει ότι με άλλες συνθήκες (δηλ. χωρίς τις κατάφωρες παραβιάσεις δικαιωμάτων) θα μπορούσαν να υπάρξουν παρόμοιες εκλογές που θα έπαιρναν σοβαρά τη «δημοκρατία», παραβλέποντας τη θεμελιακή ελευθεριακή αντίληψη ότι η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» δεν είναι συμβατή με την αυτονομία και την άμεση δημοκρατία.

Η εντύπωση αυτή για την αντίληψη του Τσόμσκι περί δημοκρατίας ενισχύεται παραπέρα όταν επικαλείται και έναν από τους "πατέρες" της αμερικανικής "δημοκρατίας", τον James Madison, που έγραφε ότι το συνταγματικό σύστημα των ΗΠΑ είχε σχεδιαστεί με στόχο "να προστατεύσει την πλούσια μειοψηφία απέναντι στην πλειοψηφία" και προειδοποιούσε τις ελίτ ότι εάν στα λαϊκά στρώματα επιτρεπόταν να μετέχουν ελεύθερα στις εκλογές, το εξισωτικό πνεύμα τους θα μπορούσε να οδηγήσει σε μέτρα βελτίωσης των συνθηκών των μοχθούντων και της κατανομής του εισοδήματος σε βάρος των ελίτ. Σήμερα, χάρη στις νεοφιλελεύθερες μεταρρυθμίσεις, ενισχύεται κατά τον Τσόμσκι ακόμη περισσότερο η περιθωριοποίηση των λαϊκών στρωμάτων. Οι μεταρρυθμίσεις αυτές τονίζει «είχαν τη φυσική συνέπεια να περιθωριοποιήσουν την πλειοψηφία του πληθυσμού καθώς η λήψη των αποφάσεων μεταφέρθηκε ακόμη περισσότερο σε ανεξέλεγκτα συστήματα ιδιωτικής εξουσίας». Οι ίδιες μεταρρυθμίσεις αποτέλεσαν, κατά τον ίδιο, ένα σημαντικό στοιχείο στην εκστρατεία να αντιστραφεί αυτό που οι νεοφιλελεύθεροι ονόμαζαν «υπερβολική δημοκρατία» της δεκαετίας του '60 και να «επανέλθει» ο πληθυσμός στην παθητικοποίηση και τη συναίνεση.

Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο ότι ο Τσόμσκι συχνά επαναλαμβάνει ότι οι ΗΠΑ είναι «μία ασυνήθιστα ελεύθερη χώρα».²⁴ Όμως, παρόμοια εκτίμηση θα ήταν βάσιμη μόνο εάν μπορούσαμε να διαχωρίσουμε την πολιτική ελευθερία και ισότητα από την οικονομική. Αλλά, ακόμη και αν κάποιος συμφωνήσει ότι ένας σημαντικός βαθμός πολιτικής ελευθερίας έχει πράγματι εξασφαλιστεί στις ΗΠΑ στο νομοθετικό επίπεδο (μολονότι θα μπορούσε να έχει σοβαρούς ενδοιασμούς για την εφαρμογή στη πράξη της σχετικής νομοθεσίας σε σχέση με τα κατώτερα στρώματα γενικά και τις μειονότητες ειδικότερα), εντούτοις, ο πελώριος βαθμός οικονομικής ανισότητας και φτώχειας που χαρακτηρίζει τη χώρα αυτή σε σχέση με το επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης της θα την χαρακτήριζε μάλλον ως μία ' «ασυνήθιστα ανελεύθερη χώρα». Αλλωστε, ακόμη και η Έκθεση για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του Ο Η Ε²⁵ κατατάσσει τις ΗΠΑ όσον αφορά τη φτώχεια σε χειρότερη θέση (17η) από χώρες με πολύ χαμηλότερο κατά κεφαλή εισόδημα, όπως οι παρακάτω: Γκαγιάνα (16η), Μορίσιους (15η), Μπελίζ (14η), Παραγουάη (13η), Αίβανος (12η), Μεξικό (11η), Κολομβία (10η), Βενεζουέλα (9η), Παναμάς (8η), Ιορδανία (7η), Τρινιντάντ (6η), Σιγκαπούρη (5η), Κούβα (4η), Χιλή (3η), Κόστα Ρίκα (2η) και Ουρουγουάη (1η)!

Με άλλα λόγια, δεν είναι πια δυνατό να μιλάμε σήμερα για δημοκρατία χωρίς να αναφερόμαστε στο θέμα της οικονομικής δύναμης. Το να μιλάμε για ισοκατανομή της πολιτικής δύναμης χωρίς να την εξαρτούμε από την ισοκατανομή της οικονομικής δύναμης είναι, στην καλύτερη περίπτωση, χωρίς νόημα και, στη χειρότερη, απατηλό. Από τη σκοπιά αυτή, δεν είναι εκπληκτικό ότι η σημερινή παρακμή της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας» έχει οδηγήσει πολλούς φιλελευθέρους, σοσιαλδημοκράτες και φυσικά τους δικούς μας σοσιαφιλε-

24. Βλ. συνέντευξη Τσόμσκι στην *Ελευθεροτυπία*, 31/7/95.

25. UN, Human Development Report 2002, Πίν. 3.

λεύθερους να μιλούν για άμεση δημοκρατία, ή, πιο βολικά, για συμμετοχική «δημοκρατία», χωρίς βέβαια να αναφέρονται και στο αναγκαίο συμπλήρωμα της: την οικονομική δημοκρατία.

Παρόμοια, ο Τσόμσκι, ακριβώς διότι δεν κάνει τη βασική διάκριση μεταξύ πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας και επομένως δεν βλέπει ότι είναι αδιανόητη η μία χωρίς την άλλη, φθάνει να χειροκροτά την αποκατάσταση του καπιταλισμού στις χώρες του τ. «υπαρκτού σοσιαλισμού» και να τονίζει ότι «η κατάρρευση του καθεστώτος αυτού θα έπρεπε να γίνει καλοδεχούμενη από την Αριστερά, ως σημαντική νίκη που εξαφάνισε τα εμπόδια για έναν αυθεντικό σοσιαλισμό».²⁶ Όμως, ακόμη και αν προσπεράσουμε το σημαντικότερο ρόλο που έπαιξε ιστορικά η ύπαρξη του "αντίπαλου δέους" που δεν θα επέτρεπε ποτέ τη διάπραξη των σημερινών εγκλημάτων της υπερεθνικής ελίτ (Γιουγκοσλαβία, Αφγανιστάν, Ιράκ κ.λπ.), πάλι θα μπορούσε κανείς να διαφωνήσει ριζικά με τη θέση αυτή του Τσόμσκι.

Δεν αμφισβητεί φυσικά κανένας, ότι ο «υπαρκτός» δεν εξασφάλισε ποτέ συνθήκες πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας. Όμως, ούτε η Δύση εξασφάλισε ποτέ παρόμοιες συνθήκες από τότε που εγκαθιδρύθηκε η οικονομία της αγοράς και η αντιπροσωπευτική "δημοκρατία", εκτός από τις βραχύβιες περιόδους εξεγέρσεων. Και στα δύο συστήματα, η πολιτική και οικονομική δύναμη ήταν πάντοτε συγκεντρωμένη στα χέρια των ελίτ και η μόνη διαφορά μεταξύ των δύο τύπων καθεστώτων ήταν ότι ο βαθμός πολιτικής εξάρτησης του μέσου δυτικού πολίτη ήταν πάντοτε μικρότερος από τον αντίστοιχο βαθμό εξάρτησης στον υπαρκτό, και αντίστροφα ο βαθμός οικονομικής εξάρτησης του μέσου δυτικού πολίτη ήταν πάντοτε μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο βαθμό εξάρτησης στον "υπαρκτό". Με άλλα λόγια, δεδομένου ότι ο πολίτης στον "υπαρ-

26. Βλ. συνέντευξη Τσόμσκι στο περιοδικό *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (1999), pp. 22.

κτό" είχε ασφαλή απασχόληση και κάλυψη των βασικών του αναγκών (στέγαση, τροφή, υγεία, εκπαίδευση κ.λπ.) έστω και σε στοιχειώδες βέβαια επίπεδο ανάλογο του χαμηλού επιπέδου ανάπτυξης - ο βαθμός οικονομικής εξάρτησης ήταν μικρότερος στην Ανατολή από ό,τι στη Δύση, όπου οι λίγοι υπερεκαλύπτουν τις βασικές ανάγκες τους, ενώ οι πολλοί αγωνίζονται καθημερινά ακόμη και γι' αυτές, ενώ αρκετοί από αυτούς δεν καταφέρνουν να καλύψουν καθόλου κάποιες βασικές ανάγκες, ιδιαίτερα σήμερα που η νεοφιλελεύθερη συναίνεση ξηλώνει το κράτος-πρόνοιας.²⁷ Αυτό έγινε ιδιαίτερα φανερό μετά την κατάρρευση του "υπαρκτού" και τη φτώχεια, καθώς και την ανασφάλεια στην οποία οδήγησε την πλειοψηφία του πληθυσμού η αγοραιοποίηση της οικονομίας στην Ανατολή²⁸ και η κατάρρευση της σοσιαλδημοκρατίας στη Δύση.²⁹

Η κατάρρευση, επομένως, του "υπαρκτού" θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως νίκη μόνο εάν είχε πράγματι οδηγήσει στην εξαφάνιση των εμποδίων για τον αυθεντικό σοσιαλισμό. Στην πραγματικότητα, όμως, οδήγησε στο αντίθετο. Το γεγονός ότι οι πολίτες σήμερα στα καθεστώτα του τ. υπαρκτού απολαμβάνουν περισσότερες πολιτικές ελευθερίες από ό,τι πριν, ελάχιστη σημασία έχει, όπως παραδέχονται ακόμη και ορθόδοξοι σοσιαλδημοκράτες οικονομολόγοι, όπως ο J.K. Galbraith, εάν συγχρόνως στερούνται ακόμη και των πιο βασικών οικονομικών ελευθεριών. Η σημερινή άλλωστε αύξηση του βαθμού οι-

27. Οι Γεωργιανοί, για παράδειγμα, όταν η Γεωργία ήταν τμήμα της ΕΣΣΔ, πλήρωναν μία αμελητέα τιμή για το ηλεκτρικό που κατανάλωναν. Μόλις όμως, μετά την απόσχιση από την ΕΣΣΔ, μία Αμερικανική πολυεθνική αγόρασε την επιχείρηση παροχής ηλεκτρισμού υποχρεώθηκαν να πληρώνουν υπέρογκους λογαριασμούς, που για πολλούς από αυτούς ήταν ίσο με τον μηνιαίο μισθό τους, ειδάλλως τους έκοβαν το ρεύμα!

28. Βλ. Τ. Fotopoulos, «The catastrophe of Marketization», *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 2 (July 1999), pp. 275-310.

29. Βλ. Τ. Fotopoulos, «Welfare State or Economic Democracy», *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 3 (November 1999), pp. 433-468.

κονομικής εξάρτησης του μέσου πολίτη θα μπορούσε ευκολότερα να οδηγήσει σε νέες μορφές ολοκληρωτισμού (σαν και αυτές που δημιουργεί το καθεστώς Πούτιν) παρά στον αυθεντικό σοσιαλισμό

Κεφάλαιο δεύτερο

Ο ΤΣΟΜΣΚΙ, Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΦΟΡΟΥΜ

Αντισυστημικά οράματα, αντισυστημικά κινήματα και ο Τσόμσκι

Με βάση το παραπάνω αναλυτικό πλαίσιο, είναι φανερό πως είναι αδύνατον να ελεγχθεί η διαδικασία αύξησης της συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας μέσα στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς. Η διαδικασία αυτή συνεχίζεται από τότε που πρωτοεμφανίστηκε το σύστημα της οικονομίας της αγοράς, εδώ και σχεδόν δύο αιώνες, και καμία σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση ή λαϊκό κίνημα δεν κατόρθωσε να τη σταματήσει ή έστω να την επιβραδύνει, παρά μόνο για σύντομα χρονικά διαστήματα. Ακόμη και η λαϊκή "νίκη" ενάντια στις προτάσεις για την ΜΑΙ που χαιρέτισε ο Τσόμσκι είναι αμφίβολο εάν θα είχε επιτευχθεί εάν οι οικονομικές ελίτ δεν ήταν σοβαρά διχασμένες. Αλλωστε, έχουν ήδη αρχίσει να φαίνονται σημάδια, ότι η ίδια η "νίκη" ήταν κούφια, αφού είναι πλέον σαφές ότι η συμφωνία της ΜΑΙ δεν παραμερίστηκε αλλά απλώς εισάγεται σήμερα "με δόσεις", από την "πίσω πόρτα" του ΔΝΤ³⁰ και του

30. Όπως σημείωνε ο Will Hutton, η σύσκεψη της «Ομάδας των 7» στο τέλος του Οκτώβρη 1998 (η οποία είχε συγκληθεί για να αντιμετωπίσει την τότε χρηματοπιστωτική κρίση) αποφάσισε ότι «όταν το ΔΝΤ οργανώνει τη διάσωση κρατών στο μέλλον, θ' απαιτεί από τα κράτη σε κρίση όχι μόνο να υιοθετούν το συνηθισμένο μίγμα μέτρων για τη φιλελευθεγοποίηση του

Παγκόσμιου Οργανισμού Εμπορίου. Ο βασικός λόγος που παρόμοιες μάχες είναι καταδικασμένες, είναι ότι δεν αποτελούν ενιαίο τμήμα ενός περιεκτικού πολιτικού προγράμματος που θα αντικαταστήσει το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο της οικονομίας της αγοράς και, ως τέτοιες, είναι εύκολο να περιθωριοποιούνται ή να οδηγούν σε απλές (και εύκολα αντιστρέψιμες) μεταρρυθμίσεις.

Με βάση, όμως, τις παραπάνω θέσεις του Τσόμσκι για τη δημοκρατία, δεν είναι περίεργο ότι όταν σε συνέντευξη που του είχε πάρει ο υπογράφων πριν δέκα περίπου χρόνια³¹ τέθηκε το ερώτημα εάν βλέπει το ξεπέραςμα των εθνικών αντιθέσεων μέσω της ίδρυσης υπέρ-εθνικών ομοσπονδιακών κρατών βασισμένων στις καπιταλιστικές δομές της αγοράς, όπως υποστηρίζουν οι σοσιαλδημοκράτες ή, αντίθετα, αν το βλέπει μέσα από τον αγώνα για τη δημιουργία μιας Ευρωπαϊκής συνομοσπονδίας των κοινοτήτων βασισμένη στην άμεση και οικονομική δημοκρατία, η απάντηση του επιβεβαίωσε τόσο τις παραπάνω αστήρικτες απόψεις του για τον καπιταλισμό όσο και την απομάκρυνση του από κάθε αντισυστημικά όραμα.

Έτσι, κατά τον Τσόμσκι, «πρέπει πρώτα από όλα να αναγνωρίσουμε ότι η συζήτηση για "καπιταλιστική αγορά" είναι βασικά παραπλανητική, δεν υπάρχει κίνδυνος ότι οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις θα αποδεχτούν ποτέ κανόνες ελεύθερης αγοράς». Και αυτά λεγότουσαν όταν είχε ήδη υιοθετηθεί η Ενιαία Αγορά μέσα στην ΕΟΚ η οποία καθιέρωνε ακριβώς την κυριαρχία των κανόνων της ελεύθερης αγοράς, διαδικασία που ολοκληρώθηκε κατόπιν με τις συνθήκες Μάαστριχτ, Αμστερνταμ κ.λπ. που εισήγαγαν τις ελαστικές αγορές εργασίας και

εμπορίου και την κατάργηση των κυβερνητικών επιδοτήσεων, αλλά, ακόμη πιο ανησυχητικά, ότι "θα μεταχειρίζονται παρόμοια τους ξένους και τους ντόπιους οφειλέτες", κάτι που ήταν βασικός όρος της ΜΑΙ (Will Hutton, *The Observer*, 1/11/1998).

31. Noam Chomsky, «Nationalism and the New World Order: an interview by Takis Fotopoulos» (*Democracy & Nature*, vol. 2, no. 2 (1994), pp. 1-7.

τις πλήρως απελευθερωμένες αγορές! Είναι προφανές, ότι ο Τσόμσκι αδυνατεί να αντιληφθεί, ότι, ακόμη και σε ένα θεσμικό πλαίσιο ελεύθερων αγορών, το κράτος μπορεί πράγματι να επεμβαίνει προσωρινά και να επιβάλει δασμούς ή να χορηγεί επιδοτήσεις μέχρις ότου ανδρωθούν οι αντίστοιχοι κλάδοι και να είναι σε θέση να επιπλεύσουν στο διεθνή ανταγωνισμό χωρίς οποιαδήποτε κρατική προστασία. Η προσωρινή αυτή προστασία δεν αναιρεί, βέβαια, στο παραμικρό το γενικό χαρακτήρα της ελεύθερης καπιταλιστικής αγοράς. Ο Τσόμσκι, μη διαθέτοντας μία ριζοσπαστική ιστορική ανάλυση της νεωτερικότητας, δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσει το γεγονός ότι ενώ στο παρελθόν, τόσο στην πρώτη φάση της φιλελεύθερης νεωτερικότητας, όσο και στη δεύτερη φάση της κρατικιστικής νεωτερικότητας, το κράτος πράγματι έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην προστασία από τον ανταγωνισμό των επιχειρήσεων μέσα στα σύνορα του, στη σημερινή φάση της νεοφιλελεύθερης νεωτερικότητας, όπου οι κύριοι φορείς του παγκόσμιου εμπορίου και των επενδύσεων είναι οι πολυεθνικές, παρόμοια προστασία δεν χρειάζεται πια παρά μόνο για ελάχιστους κλάδους που δεν έχουν ακόμη αποκτήσει τα οργανωτικά, τεχνολογικά και οικονομικά συγκριτικά πλεονεκτήματα για να μπορούν να επιβιώνουν στο διεθνή ανταγωνισμό χωρίς κρατική προστασία, (π.χ. η Αμερικανική βιομηχανία Χάλυβα ή η Ευρωπαϊκή γεωργία).

Με βάση, επομένως, την παραπάνω φιλελεύθερη αντίληψη της Ιστορίας που υιοθετεί ο Τσόμσκι και τις συνακόλουθες θέσεις του για τον ρόλο του κράτους, δεν είναι περίεργο ότι παραπέμπει (ρητά και με την πράξη του) τα ελευθεριακά αντισυστημικά οράματα και κινήματα στις ελληνικές καλένδες. Είναι αποκαλυπτική η θέση που διατύπωσε σχετικά στη συνέντευξη που ανάφερα παραπάνω:

Θα μπορούσε, φυσικά, κάποιος να φανταστεί πιο ελευθεριακές και δημοκρατικές εναλλακτικές λύσεις που διαβρώνουν τόσο την κρατική και την κορπορα-

τιστική δύναμη, όσο και τα καταπιεστικά συστήματα που επιβάλλουν συμπεριλαμβανόμενων των αγορών του κρατικού καπιταλισμού και τα αναδυόμενα υπερεθνικά ομολογά τους. Αυτά είναι σημαντικά οράματα για το μέλλον, που θα έπρεπε να εμψυχώνουν αυτούς που επιδιώκουν την ελευθερία και τη δικαιοσύνη, καθώς και τα κοινωνικά κινήματα που δημιουργούν ή συμμετέχουν. Αλλά αυτές είναι ακόμη απόμακρες προοπτικές (*remote prospects*), για τις οποίες δεν έχει γίνει η προκαταρκτική εργασία (δική μου έμφαση).

Τη στιγμή δηλαδή, που, για παράδειγμα, το αντισυστημικό ελευθεριακό κίνημα της Κοινωνικής Οικολογίας είχε ήδη δέκα χρόνια ύπαρξης και οι ριζοσπάστες Πράσινοι στη Γερμανία και αλλού ακόμη αγωνιζόντουσαν για τη δημιουργία ενός αντισυστημικού οικολογικού κινήματος (πριν να επικρατήσουν τελικά οι ρεφορμιστές στο Πράσινο κίνημα) ο Τσόμσκι έμμεσα απέρριπτε τις σχετικές προσπάθειες ως ρομαντικές! Όταν, επομένως, πρόσφατα υιοθέτησε και το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ του Πόρτο Αλέγκρε ήταν απόλυτα συνεπής, τόσο σε σχέση με τη θέση του για το χαρακτήρα της καπιταλιστικής παγκοσμιοποίησης, όσο και σε σχέση με την αντίληψη του για αντισυστημικά οράματα και αγώνες.

Αντίθετα, με βάση την προβληματική της Π.Δ., μόνο ο αγώνας για την οικοδόμηση ενός νέου μαζικού κινήματος που θα αγωνιστεί "από απέξω" (και όχι "από μέσα", δηλ. με μεταρρυθμίσεις) για τη δημιουργία ενός νέου θεσμικού πλαισίου και την ανάπτυξη της αντίστοιχης κουλτούρας και κοινωνικού παραδείγματος, θα μπορούσε να οδηγήσει σε μία νέα κοινωνία η οποία θα χαρακτηριζόταν από την ισοκατανομή (δηλαδή την αναίρεση) της εξουσίας.³²

32. Βλ. Τ. Fotopoulos, «Transitional Strategies and the Inclusive Democracy Project», (*Democracy & Nature*, vol. 8, no. 1, March 2002). Το άρθρο αυτό δημοσιεύεται και στα ελληνικά στα τεύχη 6 και 7 του περιοδικού *Περίεγκτική Δημοκρατία* (Γόρδιος, 2004).

Η παγκοσμιοποίηση,³³ η ρεφορμιστική Αριστερά και ο Τσόμσκι

Η ανεπιφύλακτη, επομένως, υιοθέτηση από τον Τσόμσκι του Παγκόσμιου Κοινωνικού Φόρουμ, σε αντίθεση με τη γενικότερη εχθρική στάση του αναρχικού κινήματος και της ριζοσπαστικής Αριστεράς προς αυτό, δεν είναι ούτε τυχαία, ούτε εκπληκτική. Η θέση αυτή είναι σε απόλυτη συνέπεια με τις θέσεις του Τσόμσκι για τον καπιταλισμό γενικότερα και τη φύση της σημερινής διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς ειδικότερα. Όπως προσπάθησα να δείξω αλλού,³⁴ οι θέσεις των σοσιαλδημοκρατών και της ρεφορμιστικής Αριστεράς³⁵ ότι η διεθνοποίηση και συνακόλουθα ο νεοφιλελευθερισμός αντιπροσωπεύουν απλώς μία ανατρέψιμη αλλαγή πολιτικής, αν

33. Ο όρος «παγκοσμιοποίηση», όπως έχω δείξει αλλού, (*Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία*, Έλλην. Γράμματα, 2002) δεν είναι ο σωστός όρος για να αποδώσει το σημερινό φαινόμενο της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς και χρησιμοποιείται εδώ μόνο διότι έχει καθιερωθεί στη συνείδηση του κοινού από τα ΜΜΕ κ.λπ.

34. Βλ. για διεξοδική ανάλυση το ίδιο, κεφ. 1.

35. Παράδειγμα της θέσης αυτής νεοκδοθέν βιβλίο για την παγκοσμιοποίηση ενός από τους πιο έμπιστους σύμβουλους του Γιωργάκη στο ΥΠ ΕΞ, του Νίκου Κοτζιά, (*Παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2003) τον οποίο διαφημίζουν τα ΜΜΕ ότι «παίζει τους σύγχρονους στοχαστές στα δάχτυλα»! (*Ελευθεροτυπία*, 25/1/04). Ο κύριος αυτός, αδυνατώντας να κάνει ουσιαστική κριτική στην αντισυστημική προσέγγιση της παγκοσμιοποίησης την οποία προσπάθησα να αναπτύξω στο βιβλίο *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία*, δεν δίστασε, σε μία «επιστημονική» (sic!), όπως την αποκαλεί, ανάλυση της παγκοσμιοποίησης, να απορρίψει επί τροχάδην την αντίληψη της Π.Δ. για την παγκοσμιοποίηση ως «βαθιά αντιφατική και ασυνεπής», με βάση το διαστρεβλωτικό επιχείρημα ότι συγχέει την παγκοσμιοποίηση με τη διεθνοποίηση. Και αυτό, όταν το βιβλίο είχε αφιερώσει ολόκληρο τμήμα σχετικού κεφαλαίου ακριβώς για να διασαφηνίσει και να διαχωρίσει τις έννοιες αυτές και να τονίσει ότι ο ορθός όρος είναι, με βάση τα σημερινά δεδομένα, αυτός της «διεθνοποίησης», παρόλο που στη συνέχεια τον χρησιμοποίησα στους τίτλους, υπότιτλους κ.λπ., εναλλακτικά με τον όρο της παγκοσμιοποίησης, ως γενικότερα αποδεκτό και κατανοητό όρο, δεδομένης της επικράτησης του τελευταίου στα ΜΜΕ.

όχι το αποτέλεσμα συνωμοσιών των αρχουσών ελίτ, όπως υποστηρίζει ο Τσόμσκι, είναι αβάσιμη και ανιστόρητη. Τόσο η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς όσο και η νεοφιλελεύθερη συναίνεση, όπως εκφράζεται από τις πολιτικές των νεοφιλελεύθερων (Θάτσερ, Ρέιγκαν κ.λπ.) που συνεχίζουν οι σοσιαλφιλελεύθεροι (Μπλερ, Σρέντερ, Γιωργιάκης) αντιπροσωπεύουν δομικές αλλαγές στην οικονομία της αγοράς, οι οποίες είναι μη ανατρέψιμες στο πλαίσιο του συστήματος αυτού. Και αυτό, διότι, όπως μπορεί να δείξει τόσο η ορθόδοξη όσο και η ριζοσπαστική οικονομική θεωρία, το βασικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς, ο ανταγωνισμός, αναπόφευκτα οδηγεί στη συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, στη δημιουργία τεράστιων εθνικών και αργότερα πολυεθνικών επιχειρήσεων που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς. Εάν, λοιπόν, για ένα μικρό σχετικά τμήμα της ιστορίας της οικονομίας της αγοράς, (μέσα δεκαετίας του 1930 - μέσα δεκαετίας του 1970), ήταν δυνατή η επιβολή σχετικά αποτελεσματικών κρατικών ελέγχων πάνω στην οικονομία της αγοράς σε εθνικό επίπεδο, η μεταπολεμική ανάπτυξη της διεθνοποίησης έκανε ασύμβατους τους έλεγχους αυτούς με το θεμελιακό στόχο της οικονομίας της αγοράς για οικονομική αποτελεσματικότητα και οδήγησε στην έκλειψη τους.

Μολονότι, επομένως, είναι αλήθεια ότι δεν υπάρχουν "ιστορικοί" ή "φυσικοί" νόμοι που καθορίζουν την κοινωνική εξέλιξη, αυτό δεν σημαίνει ότι "όλα είναι δυνατά" μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο, όπως φαίνεται να υποθέτει ο Τσόμσκι. Το θεσμικό πλαίσιο πάντοτε θέτει τις παραμέτρους μέσα στις οποίες μπορεί να λάβει χώρα η κοινωνική πάλη. Αυτό σημαίνει ότι τόσο η φύση όσο και η δυναμική της κοινωνικής πάλης δεν μπορεί να ξεπεράσει αυτές τις παραμέτρους, εκτός βέβαια αν ρητά επιδιώκει την αλλαγή του ίδιου του θεσμικού πλαισίου. Όπως ανάφερα παραπάνω, η νεοφιλελεύθερη συναίνεση δεν ήταν απλώς μία αλλαγή πολιτικής, όπως πιστεύουν οι σοσιαλδημοκράτες και η ρεφορμιστική Αριστερά, αλλά μία δο-

μική αλλαγή που επιβλήθηκε από τις ανάγκες της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς.

Αυτό σημαίνει ότι τα βασικά στοιχεία της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης και ιδιαίτερα οι ευέλικτες αγορές και η ελαχιστοποίηση των κοινωνικών ελέγχων πάνω στις αγορές που στοχεύουν στην προστασία της εργασίας και του περιβάλλοντος δεν πρόκειται να εξαφανιστούν όσο υπάρχει η οικονομία της αγοράς. Και όσο υπάρχει οικονομία της αγοράς, αυτή μπορεί να είναι μόνο διεθνοποιημένη σήμερα, εφόσον η ανάπτυξη (και επομένως η κερδοφορία) των πολυεθνικών που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς εξαρτάται από την παγκόσμια διεύρυνση των αγορών τους. Όμως, όσο η οικονομία της αγοράς πρέπει να είναι διεθνοποιημένη, οι αγορές πρέπει επίσης να είναι, κατά το μέγιστο δυνατό, ανοικτές και απελευθερωμένες ("εύκαμπτες").

Όλα αυτά σημαίνουν, ότι όσο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής "δημοκρατίας" αναπαράγεται, οποιεσδήποτε μεταρρυθμίσεις εισάγονται κάτω από λαϊκή πίεση, αντί να κάνουν τον κόσμο "ένα καλύτερο μέρος", όπως υποστηρίζει ο Τσόμσκι υιοθετώντας το ρεφορμιστικό επιχείρημα, μπορεί απλώς να οδηγήσουν σε προσωρινές νίκες και αντιστρέψιμες κοινωνικές κατακτήσεις, σαν αυτές, για παράδειγμα, που επιτεύχθηκαν την περίοδο της σοσιαλδημοκρατικής συναίνεσης που τώρα ξηλώνονται συστηματικά από νεοφιλελεύθερους και σοσιαλφιλελεύθερους σε αगाστή σύμπτωση.

Σήμερα, ο μόνος τρόπος για την αποτελεσματική επιβολή κοινωνικών ελέγχων σαν αυτούς που ονειρεύονται οι σοσιαλδημοκράτες και οι Πράσινοι συνοδοιπόροι τους, καθώς και η ρεφορμιστική Αριστερά και ο Τσόμσκι, θα ήταν είτε η επιστροφή σε κάποιο είδος προστατευτισμού σε εθνικό ή ηπειρωτικό επίπεδο, είτε η επιβολή ενός διεθνούς Κεϋνσιανισμού. Όμως, ο μεν προστατευτισμός είναι ασύμβατος με τη σημερινή διαπλοκή δραστηριοτήτων των πολυεθνικών που ελέγχουν την

παγκόσμια οικονομία, ο δε παγκόσμιος Κεϋνσιανισμός (ιδιαιτέρα για την επίτευξη οικολογικών στόχων) θα σήμαινε τον περιορισμό της αναπτυξιακής δυναμικής του συστήματος και θα ήταν ασύμβατος με την "οικονομική αποτελεσματικότητα" που υποτίθεται εξασφαλίζει η αυτό-ρυθμιζόμενη αγορά.

Επομένως, το βαρύ σφάλμα, αν όχι έγκλημα, που διαπράττει σήμερα η ρεφορμιστική Αριστερά είναι ότι υιοθετεί μία "μη συστημική" προσέγγιση στο θέμα της παγκοσμιοποίησης, η οποία τη βολεύει μεν διότι δεν τη φέρνει σε σύγκρουση με το σύστημα, αλλά συγχρόνως εγκλωβίζει τα λαϊκά στρώματα σε ψευδαισθήσεις και μάταιους αγώνες. Η προσέγγιση αυτή που υιοθετείται από μαρξιστές, όπως οι Amin, Wallerstein, Panitch κ.ά., και από ελευθεριακούς, όπως ο Νόαμ Τσόμσκι, βασίζεται στην υπόθεση ότι η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση είναι αντιστρέψιμη ακόμα και μέσα στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της αντιπροσωπευτικής «δημοκρατίας». Η λογική συνέπεια μιας τέτοιας θέσης είναι η υιοθέτηση των στρατηγικών της άμεσης δράσης για «αντίσταση» στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση, σαν να είναι δυνατό η τελευταία να αντιστραφεί μέσω τακτικών πολιτικής ανυπακοής, παρόμοιες με εκείνες που χρησιμοποιήθηκαν στο κίνημα ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ! Όμως, όπως προσπάθησα να δείξω και αλλού,³⁶ η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση δεν είναι ζήτημα πολιτικής (όπως ήταν ο πόλεμος του Βιετνάμ), ή έστω ζήτημα επιλογής για τις ελίτ και, επομένως, δεν είναι αντιστρέψιμη μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο. Όπως είδαμε και παραπάνω, μία οικονομία της αγοράς σήμερα δεν μπορεί παρά να είναι διεθνοποιημένη, λόγω του ότι η ανάπτυξη (και επομένως η κερδοφορία) των πολυεθνικών, οι οποίες ελέγχουν τη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς, εξαρτάται από το παγκόσμιο άνοιγμα και απελευθέρωση των παγκόσμιων αγο-

36. See Takis Fotopoulos, «Globalisation, the Reformist Left and the Anti-globalisation "movement"».

ρών. Αυτό σημαίνει ότι σήμερα δεν είναι δυνατή ούτε και η εισαγωγή αποδοτικών κοινωνικών ελέγχων για την προστασία του περιβάλλοντος και της εργασίας πάνω στη διεθνοποιημένη οικονομία της αγοράς.

Όλοι εκείνοι επομένως που δείχνουν την αντίθεση τους στην παγκοσμιοποίηση με παρόμοιους τρόπους, το πολύ που μπορεί να ελπίζουν ότι θα επιτύχουν με παρόμοια δράση είναι κάποιου είδους (ανώδυνες για τις ελίτ) μεταρρυθμίσεις, όπως ο φόρος Tobin, ή αντίστοιχες βελτιώσεις που επιδιώκονται από την ΑΤΤΑC, το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ του Πόρτο Αλέγκρε κ.λπ., δηλαδή μία «παγκοσμιοποίηση με ανθρώπινο προσώπειο».

Το Παγκόσμιο Κοινωνικό Φόρουμ και ο Τσόμσκι

Με βάση τις παραπάνω θέσεις του Τσόμσκι, δεν είναι περιέργη η ανεπιφύλακτη από μέρους του υποστήριξη του ΠΚΦ, που στα πρώτα του βήματα οργανώθηκε από την οργάνωση ΑΤΤΑC το πνευματικό παιδί της *Le Monde Diplomatique* - μαζί με Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (οι οποίες επιχορηγούνται άμεσα ή έμμεσα από τις πολιτικές και οικονομικές ελίτ) και χρηματοδοτήθηκε μεταξύ άλλων από το ίδρυμα Φορντ. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν ο Τσόμσκι από καιρό, όπως είδαμε παραπάνω, έχει απομακρυνθεί από τα αντισυστημικά οράματα.

Έτσι, αυτοί που βλέπουν τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση σαν προϊόν κάποιας συνωμοσίας του κεφαλαίου όπως ο Τσόμσκι, ή κάποιου κακού «μοντέλου» που εφαρμόζουν οι κυβερνήσεις σήμερα, δηλαδή όλοι αυτοί που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε «ρεφορμιστική Αριστερά», μίλησαν για «ιστορική τομή», ενώ άλλοι, πιο σεμνά(!), χαρακτήρισαν το Φόρουμ ως «ελπίδα για ένα νέο κόσμο». Από την άλλη μεριά, η συντριπτική πλειοψηφία των ρευμάτων που ανήκουν στην «αντισυστημική Αριστερά», τα οποία βλέπουν τη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση ως το αποτέλεσμα της δυναμικής του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και επομένως μη αντι-

στρέψιμη μέσα στο σύστημα αυτό,³⁷ διαχώρισαν σαφώς τη θέση τους από το Φόρουμ. Δεν είναι, λοιπόν, περιεργο ότι τα σημαντικότερα τέτοια ρεύματα που μετείχαν στη Γένοβα και αλλού (PGA, RTS κ.ά.) -τις θυσίες των οποίων δεν παύει να επικαλείται η ρεφορμιστική Αριστερά- απέρριψαν την πρόταση συμμετοχής τους στο Πόρτο Αλέγκρε, ενώ μερικοί ανάλαβαν και ενεργό δράση με αντιδιαδηλώσεις στην ίδια την πόλη. Παράλληλα, σημαντικά βραζιλιάνικα συνδικάτα³⁸ καταδίκασαν το Κοινωνικό Φόρουμ δημόσια για την προσπάθεια του να δώσει ένα ανθρώπινο προσώπείο στη νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση.

Αυτά βέβαια δεν ήταν εκπληκτικά, αν πάρει κανένας υπόψη ότι το «Κάλεσμα Κινητοποίησης»³⁹ που υπογράφηκε από περίπου 200 οργανώσεις έκανε ξεκάθαρο το ρεφορμιστικό χαρακτήρα του Φόρουμ όταν δήλωνε ότι στόχος δεν είναι η ίδια η οικονομία της αγοράς αλλά η «νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση» της, ούτε η ίδια η αντιπροσωπευτική «δημοκρατία» αλλά η υπονόμηση της από την παγκοσμιοποίηση, τον μιλιταρισμό κ.λπ., προχωρώντας μάλιστα και στη διατύπωση αντίστοιχων αιτημάτων: φόρος Τομπιν, «δίκαιο» εμπόριο, μη παρέμβαση από το ΔΝΤ, την ΠΤ, τον ΠΟΕ και το ΝΑΤΟ στη διαμόρφωση των εθνικών πολιτικών, αγροτική μεταρρύθμιση κ.ο.κ.

Η συλλογιστική του ΠΚΦ είναι ότι η «κοινωνία πολιτών» (μία έννοια που αγνοεί τις ταξικές διακρίσεις γι' αυτό και υποστηρίζεται ακόμη και από τη διεθνή τράπεζα!) μπορεί να σχηματίσει κοινό μέτωπο και να παλέψει κατά της «λαίλαπας» του νεοφιλευθερισμού, η οποία προφανώς μας προέκυψε από το διάστημα και όχι ως συνέπεια της δυναμικής του ίδιου του συστήματος που δημιουργεί τις ταξικές διακρίσεις και ιεραρ-

37. Βλ. σχετικά Τ. Φωτόπουλος, *Παγκοσμιοποίηση, Αριστερά και Περιεκτική Δημοκρατία*, (Ελληνικά Γράμματα, Μάρτιος 2002), κεφ 1-2.

38. Βλ. διακήρυξη CUT trade union federation (www.uk.indymedia.org).

39. Porto Allegre Call For Mobilisation, (Βραζιλία: 19 Φεβρουαρίου 2001).

χικές δομές. Δεν είναι, λοιπόν, περίεργο ότι η οργανωτική επιτροπή του Φόρουμ εκπροσωπούσε ακριβώς την «κοινωνία πολιτών». Έτσι, οι οργανώσεις που καθόρισαν το χαρακτήρα του Φόρουμ διαμόρφωσαν μία ατζέντα που, μολονότι ρεφορμιστική, δεν παύει να έχει και ουτοπικό χαρακτήρα, εφόσον ούτε και τα αιτήματα που θέτουν είναι δυνατόν να επιτευχθούν μέσα στο πλαίσιο της σημερινής οικονομίας της αγοράς δεδομένου ότι οι πολυεθνικές και η υπερεθνική ελίτ (που την ελέγχουν) δεν πρόκειται ποτέ να δεχτούν αποτελεσματικούς έλεγχους στην κίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίων, που όχι μόνο θα μείωναν τα κέρδη τους αλλά και θα επιβράδυναν την ανάπτυξη/μεγέθυνση που δικαιολογεί την ίδια την ύπαρξη της ελίτ αυτής.

Όμως, από την άλλη μεριά, ο καθορισμός μιας παρόμοιας ρεφορμιστικής ατζέντας εγκλωβίζει και υγιή λαϊκά στρώματα σε ρεφορμιστικά αιτήματα και δυσχεραίνει ακόμη περισσότερο την προσπάθεια ανάπτυξης μιας αντισυστημικής συνειδητοποίησης κατά της παγκοσμιοποίησης και αντίστοιχα το κτίσιμο ενός αντισυστημικού κινήματος εναντίον της. Παρόλα αυτά, μερικοί αμετανόητοι (συνήθως από την Τροτσκιστική Αριστερά η οποία με τη συμμετοχή της ουσιαστικά έδωσε την ευκαιρία στο Φόρουμ να μιλά για τη «μεγάλη διαφορετικότητα» του) υποστηρίζουν ότι η προβολή ρεφορμιστικών αιτημάτων που στο σημερινό σύστημα είναι ουτοπικά μπορεί να οδηγήσει σε αντισυστημική συνειδητοποίηση. Είναι όμως φανερό ότι αυτοί που υποστηρίζουν παρόμοιες θέσεις δεν έχουν ακόμη πάρει το μάθημα της Ιστορίας για την παταγώδη αποτυχία αυτής της τακτικής, που όχι μόνο δεν οδήγησε πουθενά στη δημιουργία μαζικής αντισυστημικής συνειδητοποίησης αλλά, αντίθετα, κατέληξε στη σημερινή ανατροπή της παλιάς σοσιαλδημοκρατίας και των περισσότερων κατακτήσεων της.

Είναι φανερό λοιπόν, ότι το ΠΚΦ που υιοθέτησαν ενθουσιωδώς οι «ελευθεριακοί» Τσόμσκι, Αλμπερτ κ.ά. έχει καταντήσει σε αυτό που γερμανική ελευθεριακή εφημερίδα χαρα-

κτῆρισε «ένα είδος Ελντοράντο για τους ρεφορμιστές σοσιαλιστές και τους ηθικιστές»⁴⁰ Και είναι ακόμη πιθανότερο ότι, όσο δεν οργανώνεται ένα μαζικό αντισυστημικά κίνημα, η νεοφιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση όχι μόνο δεν θα αντιστραφεί αλλά θα ενισχύεται κάθε χρόνο και περισσότερο - όπως ήδη συμβαίνει.

Έτσι, σήμερα, κάποιοι ελευθεριακοί θεωρητικοί με προεξάρχον παράδειγμα τον Τσόμσκι, έχουν υιοθετήσει ένα είδος "πραγματιστικού" αναρχισμού που δεν στοχεύει πια σε συστημική αλλαγή αλλά απλώς σε "αντίσταση". Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι ο «αναρχικός» Τσόμσκι τελευταία υποστήριξε ακόμη και την υποψηφιότητα του δημοκρατικού υποψήφιου Τζον Κέρι με βάση το επιχείρημα του "ελάσσοнос κακού"!⁴¹ Αντίστοιχα άλλοι «πραγματιστές» αναρχικοί υιοθετούν το κτίσιμο εναλλακτικών μορφών κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης που δεν εντάσσονται όμως σε ένα πολιτικό πρόγραμμα και κίνημα για τη συστημική αλλαγή (Colin Ward, Ted Trainer κ.ά.).

Όσον αφορά τους ελευθεριακούς ακτιβιστές, πολλοί μεν από αυτούς, αντί να εκμεταλλευθούν την ιστορική ευκαιρία που παρουσιάζει η κατάρρευση του κρατικιστικού σοσιαλι-

40. Jungle World (6/2/02).

41. Όπως έγραψε ο Τσόμσκι σε πρόσφατο άρθρο του όπου υιοθετεί τον δημοκρατικό υποψήφιο (που -σημειωτέο- διανέμεται από την ναυαρχίδα των καπιταλιστικών ΜΜΕ, το Συνδικάτο των *New York Times*): «οι αμερικανικές εκλογές μάς φέρνουν μπροστά σε ένα σταυροδρόμι. Σε τούτο το αμερικανικό σύστημα απέραντης ισχύος, οι μικρές διαφορές μπορεί να μεταφραστούν σε μεγάλα αποτελέσματα με μακροπρόθεσμες συνέπειες» (*Ελευθεροτυπία*, 24/03/2004). Στο ίδιο άρθρο δεν διστάζει να κατατάξει ως «τρομοκρατικές» ακόμη και τις επιθέσεις κατά της κατοχής στη Βαγδάτη, την Παλαιστίνη: «Μαζί με τη Μαδρίτη, η λιτανεία του τρόμου μετά την 11η Σεπτεμβρίου περιλαμβάνει τη Βαγδάτη, το Μπαλί, την Καζαμπλάνκα, την Κωνσταντινούπολη, την Τζακάρτα, την Ιερουσαλήμ, τη Μομπάσα, τη Μόσχα και το Ριάντ». (Σε νεότερο σχόλιο που «ανέβασε» στην ιστοσελίδα του -25/3/2004- ο Τσόμσκι πήρε αναφανδόν θέση για την υπερψήφιση του Κέρι με το «επιχείρημα» ότι αλλιώς αγνοούμε τον πραγματικό κόσμο που αναγκαστικά θα μας αγνοήσει και αυτός).

σμού και να ενώσουν τις δυνάμεις τους στο κτίσιμο ενός προγραμματικού ελευθεριακού κινήματος για μία αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία (όπως προτείνει το πρόταγμα της Περιεκτικής Δημοκρατίας) κάτι που ίσως, μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού προτάγματος αποτελεί τη μόνη ελπίδα για να αποτραπεί η συνεχής κατολίσθηση στη βαρβαρότητα - σπαταλούν τη δική τους ενέργεια στην life-style αναρχία, τον πριμιτιβισμό και τον ανορθολογισμό που αποτελούν τον εύκολο δρόμο. Τέλος άλλοι, ακόμη χειρότερα, καταλήγουν στη σημερινή ιδεολογία του συστήματος, τον μεταμοντερνισμό, που ανακατεύουν με αναρχικές ιδέες. Αυτό κάνουν για παράδειγμα πολλοί Αγγλοσάξονες αναρχικοί με προεξάρχον το αμερικανικό Institute for Anarchist Studies.

Η αναπόφευκτη συνέπεια όλων αυτών των τάσεων είναι η συνεχής περιθωριοποίηση του ελευθεριακού χώρου και γενικότερα η σημερινή κρίση και παρακμή του αναρχικού κινήματος.⁴²

42. Βλ. T. Fotopoulos, «The End of Traditional-Antisystemic movements and the need for a new type of anti-systemic movement today», *Democracy & Nature*, vol. 7, no. 3 (November 2001), pp. 415-456.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΣΥΜΜΕΤΟΧΙΚΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ (PARECON) ΚΑΙ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ*

* Το μέρος αυτό αποτελεί βασικά μετάφραση άρθρου του Τ. Φωτόπουλου με τίτλο «Inclusive Democracy and Participatory Economics» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Democracy & Nature*, (vol 9 no 3, Νοέμβριος 2003) σελ. 401 -425. Η μετάφραση είναι του Παντελή Αράπογλου και η επιμέλεια του συγγραφέα.

Κεφάλαιο τρίτο

ΤΑ ΚΥΡΙΟΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ PARECON ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εισαγωγή

Μολονότι ο Μαϊκλ Αλμπερτ γνωρίζει καλά την ύπαρξη του προτάγματος της Περιεκτικής Δημοκρατίας (ΠΑ), εντούτοις, στο νέο του βιβλίο *Parecon, η ζωή μετά τον καπιταλισμό**, (Par) προτιμά να αγνοεί την ύπαρξη του και να ακολουθεί τον εύκολο δρόμο της σύγκρισης του μοντέλου Parecon με το αποτυχημένο σύστημα του κεντρικού σχεδιασμού και με τον στενά οικολογικό Βιορετζιοναλισμό (Bioregionalism), ή αλλιού,⁴⁴ με τον ελευθεριακό κοινοτισμό της κοινωνικής οικολογίας που δεν προσφέρει καν ένα μηχανισμό για την κατανομή των πόρων, εφόσον βασίζεται σε μία ουτοπική ηθική οικονομία μετά-σπάνεως. Ωστόσο, ακόμα και αν αποτελεί βολική τακτική το να καταδεικνύεις την «υπεροχή» μιας πρότασης με το να αποφεύγεις το διάλογο με άλλες εφαρμόσιμες εναλλακτικές προτάσεις,⁴⁵ αυτό σίγουρα δεν βοηθά την πρόοδο της αναγκαίας σήμερα συ-

43. Michael Albert, *Parecon, Life After Capitalism* (London:Verso, 2003).

44. Βλ. την ανταλλαγή του με τον Peter Staudenmaier στο <http://www.zmag.org/debatelibmuni.htm>.

45. Δεν προκαλεί έκπληξη, επομένως, ότι όταν σε αλληλογραφία με τον Αλμπερτ για δημοσίευση άρθρου του στο D&N, του πρότεινα μία παρόμοια ανταλλαγή στο παρελθόν αρνήθηκε επίμονα να συμμετάσχει σε οτιδήποτε εκτός από μία συζήτηση αποκλειστικά για το μοντέλο Parecon, ενώ ήταν πρόθυμος να συμμετάσχει σε συζητήσεις με εύκολους αντίπαλους στόχους, όπως οι υποστηρικτές της Κοιν. Οικολογίας!

ζήτησης πάνω σε εναλλακτικές προτάσεις κοινωνικής οργάνωσης. Στόχος, επομένως, του παρόντος κειμένου είναι να καλύψει το κενό αυτό και να συγκρίνει/αντιπαραβάλλει το πρόταγμα της Π.Δ. με το μοντέλο Parecon. Δεδομένου ότι θεωρώ τις δύο αυτές προτάσεις ως τις κύριες συστημικές προτάσεις που αναπτύχθηκαν πρόσφατα για μία εναλλακτική οικονομία, η αντιπαραβολή αυτή θα δώσει την ευκαιρία στους αναγνώστες να διαμορφώσουν από μόνοι τους άποψη για αυτές.

Θα ξεκινήσω με μία συζήτηση για τη γενική φύση των δύο προτάσεων και θα συνεχίσω με τα κυριότερα χαρακτηριστικά του μοντέλου Parecon, τα οποία θα συζητήσω με λεπτομέρεια στη συνέχεια, συγκρίνοντας τα με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά του προτάγματος της Π.Δ.

Η φύση του μοντέλου Parecon και του προτάγματος της Π.Δ.

Αρχικά, θα πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι το μοντέλο Parecon, αντίθετα με το πρόταγμα της Π.Δ., δεν αποτελεί ένα πολιτικό πρόταγμα για μία εναλλακτική κοινωνία, με τη δική του ανάλυση της σημερινής κοινωνίας, ένα γενικότερο όραμα της μελλοντικής κοινωνίας και τη στρατηγική και τακτική που θα μας οδηγήσει εκεί. Με άλλα λόγια, το Parecon δεν είναι ένα γενικότερο μοντέλο κοινωνικής οργάνωσης αλλά απλά ένα οικονομικό μοντέλο για μία εναλλακτική οικονομία. Πράγμα που εξηγεί γιατί πολιτικοί, πολιτισμικοί και ευρύτεροι κοινωνικοί θεσμοί απουσιάζουν παντελώς από την πρόταση του μοντέλου Parecon. Η εξήγηση που δίνεται για αυτό είναι ότι «τα μοντέλα γύρω από τέτοιους θεσμούς βρίσκονται ακόμα σε στάδιο ανάπτυξης» (Par 288). Ωστόσο, με δεδομένο ότι το μοντέλο Parecon εξελίχθηκε εδώ και πάνω από μία δεκαετία, δύσκολα μπορεί κανείς να δεχτεί την εξήγηση αυτή.

Μία περισσότερο αληθοφανής εξήγηση είναι ότι το θέμα των πολιτικών και των άλλων θεσμών και ιδιαίτερα το κρι-

σιμο ζήτημα αν το μοντέλο Parecon είναι συμβατό με το κράτος (έστω και αν αυτό είναι κάποιου τύπου «εργατικό κράτος») έχει αφεθεί σκόπιμα ασαφές, με την ελπίδα να στηριχτεί το μοντέλο από την ευρύτερη Αριστερά: από τους οπαδούς του κρατικιστικού σοσιαλισμού μέχρι τους ελευθεριακούς σοσιαλιστές και από τους αναρχικούς μέχρι τους υποστηρικτές των νέων κοινωνικών κινημάτων (Πράσινοι, φεμινιστές, ομοφυλόφιλοι κ.ο.κ). Εντούτοις, το γεγονός ότι στο μοντέλο Parecon δεν γίνεται καμία μνεία για το ρόλο του κράτους κάθε άλλο παρά δικαιολογεί τον ισχυρισμό του συγγραφέα ότι «το μοντέλο Parecon είναι βασικά ένα αναρχικό οικονομικό όραμα το οποίο εξαλείφει την παγιωμένη ιεραρχία και επιτυγχάνει την αυτοδιεύθυνση» (Par 263). Πέρα από την αμφιλεγόμενη εγκυρότητα του συγκεκριμένου ισχυρισμού ακόμα και όσον αφορά τους οικονομικούς θεσμούς, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, μία κοινωνία δεν μπορεί να λέγεται ελευθεριακή εάν δεν είναι σαφώς α-κρατική όπως είναι εκείνη που προτείνει το πρόταγμα της Π.Δ. Όμως, ο μοναδικός όρος που τίθεται από τον Αλμπερτ σχετικά με τη φύση των μη οικονομικών θεσμών που πρόκειται να αναπτυχθούν στο μέλλον, είναι ότι θα πρέπει να είναι συμβατοί με τους θεσμούς του μοντέλου Parecon:

οι θεσμοί που θα λειτουργούν παράλληλα με ένα μοντέλο Parecon θα πρέπει να είναι συμβατοί με τα «εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών» (balanced job complexes), την αμοιβή με βάση την προσπάθεια, και την αυτοδιεύθυνση και...θα πρέπει να έχουν διασυνδέσεις με τον συμμετοχικό σχεδιασμό (Par 287).

Ωστόσο, αυτός ο τόσο γενικός όρος συμβατότητας θα μπορούσε εύκολα να γίνει αποδεκτός σχεδόν από κάθε σοσιαλιστή, αναρχικό και υποστηρικτή των νέων κοινωνικών κινημάτων.⁴⁶

46. Δεν είναι περίεργο ότι μία προφανώς επιφανειακή ανάγνωση των προτάσεων του μοντέλου Parecon οδήγησε τον οικονομολόγο της Κοιν. Οικο-

Δεδομένου του χαρακτήρα του μοντέλου Parecon ως καθάρα οικονομικού μοντέλου, δεν αποτελεί έκπληξη ότι τα κύρια συλλογικά όργανα αποφάσεων σε αυτό καθορίζονται στο οικονομικό πεδίο. Έτσι, η έννοια του *πολίτη* απουσιάζει παντελώς από το μοντέλο Parecon και αντικαθίσταται από τις έννοιες του *εργαζόμενου* και του *καταναλωτή*. Δεν είναι επομένως εκπληκτικό ότι το μοντέλο καταλήγει σε μία διαστρέβλωση της έννοιας της άμεσης δημοκρατίας, η οποία δεν νοείται ως ένα καθεστώς αλλά απλά ως μία διαδικασία⁴⁷ που χρησιμοποιείται όποτε υπάρχει ανάγκη και η οποία μπορεί εύκολα να αντικαθίσταται από το αντίθετο της, δηλαδή την αντιπροσωπευση όποτε η άμεση δημοκρατία δεν είναι βολική! Θα επανέλθω παρακάτω στο κρίσιμο ζήτημα για το κατά πόσο σε μία πραγματική δημοκρατία οι σημαντικές οικονομικές αποφάσεις θα μπορούσαν να αφήνονται στους εργαζόμενους και τους καταναλωτές αντί για τους πολίτες, αλλά προς το παρόν, αξίζει τον κόπο να συζητήσουμε εν συντομία τη διαστρεβλωμένη ιδέα της δημοκρατίας που προτείνεται από το μοντέλο Parecon.

Όπως ελπίζω, ότι ξεκαθάρισα στο βιβλίο *Περιεκτική Δημοκρατία*,⁴⁸ σε μία πραγματική δημοκρατία οι πολίτες λαμβάνουν άμεσα όλες τις σημαντικές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αποφάσεις στις δημοτικές συνελεύσεις, οι οποίες είναι τα ανώτατα σώματα που αποφασίζουν για τη διαμόρ-

λογίας να συμπεράνει (χωρίς να ασχοληθεί με την τεκμηρίωση των ισχυρισμών του!) ότι: «παραμένω βασικά συμπαθών της συνολικής προσέγγισης του μοντέλου Parecon για τον δημοκρατικό σχεδιασμό...το προτιμώ από αρκετές σημαντικές σκοπιές ακόμη και από το μοντέλο «περιεκτικής δημοκρατίας» του Τάκη Φωτόπουλου, που είναι εμπνευσμένο μερικώς από τον ελευθεριακό κοινοτισμό!» Βλ. Peter Staudenmaier στην ανταλλαγή του με τον Μάϊκλ Αλμπερτ στο <http://www.zmag.org/debatelibmuni.htm>.

47. Βλ. για την κρίσιμη διάκριση μεταξύ της δημοκρατίας ως καθεστώτος και ως διαδικασίας, Κ. Καστοριάδης, *Η άνοδος της ασημαντότητας* (Αθήνα, Ύψιλον, 2000), σελ 261-88.

48. Βλ. Τ. Φωτόπουλου, *Περιεκτική Δημοκρατία*, (Αθήνα, εκδόσεις Καστανιώτη, 1999 - κυκλοφορεί σε επανέκδοση).

φωση πολιτικών. Οπουδήποτε πρέπει να λαμβάνονται αποφάσεις σε υψηλότερο επίπεδο (περιφερειακό, συνομοσπονδιακό), συνελεύσεις αποτελούμενες από ανακλητούς εντολοδόχους με συγκεκριμένες εντολές συντονίζουν και εκτελούν/υλοποιούν τις τοπικές αποφάσεις στο περιφερειακό και συνομοσπονδιακό επίπεδο. Αυτό σημαίνει ότι οι περιφερειακές και συνομοσπονδιακές συνελεύσεις είναι απλώς *εκτελεστικά συμβούλια* και όχι σώματα διαμόρφωσης πολιτικών, όπως είναι όλα τα αντιπροσωπευτικά σώματα. Ωστόσο, η γενική εντύπωση που σχηματίζει κάποιος διαβάζοντας το *Parecon* είναι ότι πολλά (αν όχι τα περισσότερα) από τα σώματα λήψης αποφάσεων στο σχήμα αυτό είναι σώματα διαμόρφωσης πολιτικών από αντιπροσώπους και όχι από εκτελεστικά συμβούλια εντολοδόχων. Αυτή είναι η εντύπωση που διαμορφώνει κανείς από δηλώσεις όπως η ακόλουθη:

τα εργατικά συμβούλια θα θέσουν σε λειτουργία δομές λήψης αποφάσεων και τρόπους εξουσιοδότησης της *ευθύνης* (δική μου η έκφραση) που θα είναι σύμφωνες με την αυτοδιεύθυνση και αντίθετες με τις άδικες εξουσιαστικές ιεραρχίες (Par 93).

Σε ένα άλλο εδάφιο ο Αλμπερτ μιλά ακόμα και για εξουσιοδότηση «της εξουσίας και της αυτονομίας σε άλλους» (Par 178) μία ξεκάθαρη αντίφαση, η οποία προδίδει άγνοια της έννοιας της αυτονομίας που, προφανώς, δεν μπορεί ποτέ να εξουσιοδοτηθεί σε άλλους. Είναι φανερό ότι το μοντέλο *Parecon* χαρακτηρίζεται πρωτίστως από μία φανερή έλλειψη κατανόησης της έννοιας της ατομικής και κοινωνικής αυτονομίας και, επομένως, της ασυμβατότητας της αντιπροσώπευσης (σε αντίθεση με την εξουσιοδότηση) με τη δημοκρατία.⁴⁹

49. Αυτό είναι εμφανές από αποσπάσματα όπως τα ακόλουθα: «Δεν είμαι σίγουρος, για παράδειγμα, γιατί ο ελευθεριακός κοινοτισμός αισθάνεται ότι δεν μπορεί ποτέ να σχεδιαστούν μέσα αντιπροσώπευσης τα οποία είναι συμβατά με λαϊκές συνελεύσεις, διατηρούν τη δημοκρατία, αλλά λει-

Δεύτερον, όπως επίσης τόνισα στο *Περιεκτική Δημοκρατία*, το μοντέλο Parecon συνεπάγεται μία ιδιαίτερος γραφειοκρατική δομή (όχι με την έννοια της ιεραρχίας αλλά με την έννοια των πολύπλοκων γραφειοκρατικών διαδικασιών), η οποία χαρακτηρίστηκε εύστοχα από έναν οξύνου ελευθεριακό κριτικό του περιοδικού *Anarchist Studies*, ως «συμμετοχική γραφειοκρατία» που, σε συνδυασμό με τους πολυάριθμους ελέγχους που προτείνονται προκειμένου να περιοριστεί το δικαίωμα στην κατανάλωση, «θα προετοίμαζε το έδαφος για τη διαιώνιση ή την επανεμφάνιση του κράτους».⁵⁰

Τέλος, όπως θα προσπαθήσω να δείξω παρακάτω, το μοντέλο Parecon συνεπάγεται επίσης έναν σοβαρό περιορισμό γενικά της ατομικής αυτονομίας και ειδικότερα της ελευθερίας επιλογής, δηλαδή της ίδιας της αυτοδιεύθυνσης, κυρίως ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι στηρίζεται αποκλειστικά στον οικονομικό σχεδιασμό για την κατανομή των πόρων.⁵¹

Κυριότερα χαρακτηριστικά του μοντέλου Parecon

Ο Αλμπερτ περιγράφει ως εξής τα κυριότερα χαρακτηριστικά του μοντέλου του που τα ονομάζει «οι κεντρικές θεσμικές και οργανωτικές συνιστώσες του μοντέλου Parecon» (Pag 84):

1. μη ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής,
2. εργατικά συμβούλια και συμβούλια καταναλωτών ως τα κύρια σώματα λήψης των αποφάσεων,
3. υποχρέωση εργαζόμενων να προσφέρουν τη «μέση» εργάσιμη ημέρα σε εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών,
4. αμοιβή των εργαζόμενων ανάλογη της προσπάθειας τους,
5. συμμετοχικός σχεδιασμός και οικονομική αυτοδιεύθυνση.

τουργούν καλύτερα σε καταστάσεις που ξεπερνούν τις μικρές ομάδες», βλ. <http://www.zmag.org/lm.htm>

50. John Crump, «Markets, Money and Social Change», *Anarchist Studies*, vol. 3, no. 1 (Spring 1995), pp. 72-73.

51. Βλ. *Περιεκτική Δημοκρατία*, σελ. 453.

Κυριότερα στοιχεία της Περιεκτικής Δημοκρατίας

Τα βασικά στοιχεία της Π.Δ. όσον αφορά την οικονομική δημοκρατία, η οποία νοείται ως μία οικονομία χωρίς κράτος, χρήμα και αγορά, ορίζονται ως ακολούθως:

1. τα μέσα παραγωγής ανήκουν στην κάθε τοπική κοινότητα (την «εκκλησία του δήμου») και παραχωρούνται στους εργαζόμενους της κάθε παραγωγικής μονάδας μέσω ενός μακροπρόθεσμου συμβολαίου,

2. το ανώτατο σώμα που αποφασίζει για τη διαμόρφωση πολιτικών σε κάθε αυτοδύναμη τοπική κοινότητα είναι η δημοτική συνέλευση -η κλασική Αθηναϊκή *εκκλησία του δήμου*- και οι κοινότητες (*δήμοι*) συντονίζονται διαμέσω των περιφερειακών και συνομοσπονδιακών εκτελεστικών συμβουλίων που αποτελούνται από ανακλητούς και κυκλικά εναλλασσόμενους εντολοδόχους με συγκεκριμένες εντολές από τις περιφερειακές και συνομοσπονδιακές συνελεύσεις,

3. στόχος της παραγωγής δεν είναι η ανάπτυξη αλλά η ικανοποίηση των βασικών αναγκών (που ορίζονται με δημοκρατικό τρόπο) όλων των πολιτών -για τις οποίες καθένας που είναι ικανός να εργαστεί οφείλει να προσφέρει μία ελάχιστη ποσότητα εργασίας- καθώς και η ικανοποίηση εκείνων των μη βασικών αναγκών τις οποίες επιθυμούν να καλύψουν τα μέλη της κοινότητας και είναι πρόθυμα να εργαστούν επιπλέον γι' αυτές,

4. αμοιβή "σύμφωνα με τις ανάγκες", όσον αφορά τις βασικές ανάγκες, και "σύμφωνα με την προσφερόμενη εργασία", όσον αφορά τις μη βασικές ανάγκες,

5. οι οικονομικές αποφάσεις των πολιτών, οι οποίες λαμβάνονται είτε συλλογικά είτε ατομικά, υλοποιούνται μέσω ενός συστήματος που συνδυάζει τον δημοκρατικό οικονομικό σχεδιασμό (βασικές ανάγκες) και μία τεχνητή «αγορά», όπου οι πολίτες χρησιμοποιούν προσωπικές διατακτικές για την κάλυψη των μη βασικών αναγκών και για την επιλογή των μέσων ικανοποίησης των βασικών αναγκών.

6. Αυτοδιεύθυνση σε όλους τους κοινωνικούς τομείς.

Ας εξετάσουμε, όμως, λεπτομερέστερα τα βασικά στοιχεία των δύο προτάσεων

Κεφάλαιο τέταρτο

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ ΤΩΝ ΜΕΣΩΝ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η σιωπή του Parecon στο θέμα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής

Το μοντέλο Parecon, όπως και το πρόταγμα της Π.Δ., ορθά τονίζει ότι η ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής είναι αδιανόητη σε κάθε κοινωνία εναλλακτική της σημερινής καπιταλιστικής. Όπως το θέτει ο Αλμπερτ, το μοντέλο Parecon «απλά απομακρύνει την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από το οικονομικό τοπίο» (Par 90) και, αντίθετα, εστιάζεται στην κατανομή των μέσων παραγωγής σε διαφορετικές παραγωγικές διαδικασίες και χρήσεις. Όμως, η θέση αυτή αφήνει αναπάντητο ένα σημαντικό ερώτημα. Ποια μορφή θα λάβει η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής; Όπως δείχνει και το ακόλουθο απόσπασμα, ο Αλμπερτ είναι εξαιρετικά ασαφής πάνω στο θέμα αυτό (Par 90):

Πολύ απλά αφαιρούμε την ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής από το οικονομικό τοπίο. Αυτό θα μπορούσε να σημαίνει την απόφαση ότι κανένας δεν είναι ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής. Ή θα μπορούσε να σημαίνει την απόφαση ότι ο καθένας κατέχει ένα ίσο μερίδιο πάνω σε κάθε μέσο παραγωγής. Ή θα μπορούσε να σημαίνει την απόφαση ότι η κοινωνία κατέχει όλα τα μέσα παραγωγής, χωρίς όμως να έχει τη δυνατότητα ούτε διατύπωσης άποψης για κάποιο από αυτά ούτε οποιασδήποτε άλλης διεκδίκησης πάνω στο προϊόν τους.

Όμως, το θέμα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής δεν

είναι απλά ένα νομικίστικο θέμα και μπορεί να έχει σημαντικές οικονομικές, οικολογικές και κοινωνικές επιπτώσεις, όπως μπορεί εύκολα να φανεί αν δεχτούμε την πιθανότητα να υπάρξουν αντιθέσεις μεταξύ των συλλογικών οργάνων που λαμβάνουν τις αποφάσεις. Στο μοντέλο της Π.Δ. ένα τέτοιο πρόβλημα δεν θα μπορούσε να παρουσιαστεί διότι -αντίθετα με το μοντέλο Parecon- κάνει συγκεκριμένες προτάσεις σε σχέση με την ιδιοκτησία. Τα μέσα παραγωγής στην Π.Δ. ανήκουν στον δήμο («δημοτική ιδιοκτησία»), δηλαδή τη γενική συνέλευση πολιτών σε μία συγκεκριμένη περιοχή, η οποία τα παραχωρεί στους εργαζόμενους σε κάθε χώρο εργασίας μέσω ενός μακροπρόθεσμου συμβολαίου. Αυτό είναι συνεπές με τη βασική θέση του προτάγματος της Π.Δ. ότι οι οικονομικές αποφάσεις που αφορούν την κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών λαμβάνονται από το σύνολο της κοινότητας μέσω των συνελεύσεων των πολιτών.

Έτσι, οι πολίτες, ως πολίτες, και όχι ως εργαζόμενοι ή καταναλωτές, αποφασίζουν συλλογικά για το πώς θα καλυφθούν οι βασικές τους ανάγκες και ατομικά για το πώς θα ικανοποιηθούν οι μη βασικές τους ανάγκες, καθώς και για τα μέσα ικανοποίησης (*satisfiers*) τόσο των βασικών όσο και των μη βασικών αναγκών. Ταυτόχρονα, εκτός της συμμετοχής τους ως πολίτες στις δημοτικές συνελεύσεις, όπου καθορίζουν τους συνολικούς στόχους του σχεδιασμού που απαιτείται προκειμένου να καλυφθούν οι βασικές τους ανάγκες, συμμετέχουν επίσης ως εργαζόμενοι στις αντίστοιχες συνελεύσεις στους χώρους εργασίας τους, σε μία διαδικασία τροποποίησης/υλοποίησης του Δημοκρατικού Πλάνου αλλά και αυτοδιεύθυνσης του χώρου εργασίας τους.

Η σημασία του σαφούς καθορισμού του ιδιοκτήτη των μέσων παραγωγής

Η σημασία του να οριστεί σαφώς ποιος είναι ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, όπως κάνει το πρόταγμα της Π.Δ., εί-

ναι ότι έτσι καθορίζεται έμμεσα ποιο είναι το κυρίαρχο σώμα στην κοινωνία και συνακόλουθα ο επιδιαιτητής στις διαφωνίες μεταξύ των συλλογικών οργάνων λήψης των αποφάσεων. Έτσι, στο τοπικό επίπεδο, είναι οι πολίτες ως μέλη των δημοτικών συνελεύσεων που συνιστούν την ανώτατη εξουσία και τον επιδιαιτητή ενώ, στο περιφερειακό επίπεδο, το ρόλο αυτόν έχουν οι περιφερειακές συνελεύσεις των πολιτών και, στο συνομοσπονδιακό επίπεδο, η συνομοσπονδιακή συνέλευση.

Από την άλλη μεριά, το μοντέλο Parecon, σε συνέπεια με τη στάση του να μην παίρνει θέση πάνω στο κρίσιμο ζήτημα για τον αν η κοινωνία που συνεπάγεται το μοντέλο αυτό θα είναι κρατικιστική ή όχι, δεν ορίζει ποιος θα είναι ο επιδιαιτητής στις αναπόφευκτες διαφωνίες μεταξύ των συλλογικών οργάνων (εκτός βέβαια αν ο Αλμπερτ υποθέσει «δημοκρατικότερα» ότι σε μία τέτοια κοινωνία σαν αυτή που προβλέπει το Parecon δεν νοούνται παρόμοιες διαφωνίες!). Θα είναι η ομοσπονδία των εργατικών συμβουλίων, ή αυτή των συμβουλίων των καταναλωτών, ή και οι δύο; Αν είναι και οι δύο, ποιανού οι απόψεις επικρατούν σε περίπτωση αντίθεσης μεταξύ τους, κάτι που θα μπορούσε εύκολα να συμβεί ακόμα και αν ορίσουμε αυστηρά τις ευθύνες του κάθε συλλογικού οργάνου; Για παράδειγμα, στην περίπτωση όπου η ομοσπονδία των εργατικών συμβουλίων αποφασίσει να παράγει αγαθά που η ομοσπονδία των συμβουλίων καταναλωτών θέλει να απαγορεύσει ως αντιοικολογικά (π.χ. πετρελαιοκίνητα αυτοκίνητα), ή ανθυγιεινά (τσιγάρα) κ.λπ., ή στην περίπτωση στην οποία παρόμοιες διαμάχες προκύπτουν σε σχέση με το είδος των παραγωγικών διαδικασιών και των τεχνολογιών που θα χρησιμοποιηθούν, τίνας οργάνου οι απόψεις θα επικρατούν τελικά και γιατί;

Σε ένα δυαδικό σύστημα εξουσίας, όπως είναι αυτό που συνεπάγεται το μοντέλο Parecon, τέτοιες διαμάχες θα ανακύπτουν εύκολα, όχι μόνο διότι μπορεί να υπάρξουν διαφωνίες ακόμα και μεταξύ των ίδιων των εργαζόμενων, αλλά και επειδή δεν ταυτίζονται οι καταναλωτές με τους εργαζόμενους, αφού στους

πρώτους περιλαμβάνεται επίσης ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνίας που δεν εργάζεται: νέοι που μπορεί να βρίσκονται ακόμα σε διάφορα στάδια της εκπαιδευτικής διαδικασίας, ηλικιωμένοι που έχουν συνταξιοδοτηθεί, πολίτες μη ικανοί να εργαστούν για διάφορους λόγους κ.λπ. Εναλλακτικά, μπορεί κανείς να υποθέσει ότι η σιωπηρή υπόθεση που γίνεται από το μοντέλο Parecon είναι ότι τα εργατικά συμβούλια είναι η ανώτατη εξουσία. Στην περίπτωση όμως αυτή, ένα πολύ σημαντικό τμήμα του πληθυσμού που δεν εργάζεται, και που μπορεί εύκολα να αντιστοιχεί στο μισό του συνολικού πληθυσμού, απλά αποκλείεται (ντε γιούρε ή ντε φάκτο) από κρίσιμες τελικές αποφάσεις.

Αυτό το κρίσιμο ζήτημα του κυρίαρχου συλλογικού οργάνου, το οποίο παίρνει σημαντικές διαστάσεις λόγω της εσκεμμένης ασάφειας του μοντέλου Parecon να καθορίσει ποιος ακριβώς είναι ο ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής, αν παραμένει αναπάντητο, κατατάσσει το μοντέλο στους συνήθεις εργατικούς παραδείσους που οραματίζονταν οι σοσιαλιστές συγγραφείς του παρελθόντος. Το ζήτημα αποκτά ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα αν κανείς λάβει υπόψη ότι η σοσιαλιστική (καθώς και η καπιταλιστική) εμπειρία του περασμένου αιώνα έχει δείξει ξεκάθαρα ότι είναι τουλάχιστον απλοϊκό να μιλά κανείς για «ιδιοκτησία» των μέσων παραγωγής αντί για «ιδιοκτησία και έλεγχο τους». Όπως έδειξε ιδιαίτερα ο σοσιαλιστικός κρατισμός, τα μέσα παραγωγής μπορεί κάλλιστα να μην ανήκουν σε ιδιώτες αλλά παρ' όλα αυτά να ελέγχονται «ιδιωτικά», όχι από καπιταλιστές, αλλά από τους κομματικούς γραφειοκράτες και τεχνοκράτες (την «τάξη των συντονιστών» - *coordinator class* — όπως την ονομάζει το μοντέλο Parecon). Επιπλέον, ακόμα και αν υποθέσουμε, όπως κάνει το μοντέλο αυτό, ότι η πανάκεια των συμπλεγμάτων εργασιών καταργεί στην πράξη την τάξη των συντονιστών παραμένει ακόμα το ερώτημα: ποιος θα έχει τον υπέρτατο έλεγχο πάνω στα μέσα παραγωγής, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις μη επιλύσιμων διαφορών μεταξύ των συλλογικών οργάνων λήψης των αποφάσεων που προτείνονται από το μοντέλο;

Κεφάλαιο πέμπτο

ΤΑ ΣΥΛΛΟΓΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ ΛΗΨΗΣ ΑΠΟΦΑΣΕΩΝ ΣΤΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Τα συμβούλια εργατών και καταναλωτών στο Parecon

Τα κύρια συλλογικά όργανα λήψης αποφάσεων στο μοντέλο Parecon είναι τα εργατικά συμβούλια και τα συμβούλια καταναλωτών.

Όσον αφορά τα εργατικά συμβούλια, κάθε χώρος εργασίας συμμετοχικής οικονομίας ελέγχεται από το εργατικό συμβούλιο στο οποίο όλοι οι εργαζόμενοι έχουν τα ίδια γενικά δικαιώματα λήψης αποφάσεων και υποχρεώσεις. Όταν κρίνεται απαραίτητο, μικρότερα συμβούλια οργανώνονται ανά ομάδες εργασίας, ανά μονάδες, και ανά μικρά τμήματα. Μεγαλύτερα συμβούλια οργανώνονται ανά μεγάλα τμήματα, ολόκληρους χώρους εργασίας και ανά βιομηχανίες (Par 92).

Έτσι, διαφορετικού μεγέθους συμβούλια ασχολούνται με διαφορετικά ζητήματα, σύμφωνα με τον κανόνα ότι η λήψη αποφάσεων θα πρέπει να είναι ανάλογη του αντίκτυπου που θα έχουν οι αποφάσεις αυτές σε εκείνους που τις παίρνουν. Όπως το θέτει ο Αλμπερτ, τα συμβούλια των εργατών διασφαλίζουν την αυτοδιεύθυνση:

- με το να αφήνουν τις αποφάσεις που επηρεάζουν αποκλειστικά ένα υποσύνολο εργαζόμενων στους εργαζόμενους αυτούς και τα συμβούλια τους,
- με το να ανατίθεται η μεγαλύτερη πρωτοβουλία κατά τη

λήψη τύ)ν αποφάσεων σε αυτούς που επηρεάζονται περισσότερο από τις αποφάσεις αυτές και

— με το να σταθμίζονται, ή να οργανώνονται διαφορετικά οι διαδικασίες ψηφοφορίας, έτσι ώστε να αντικατοπτρίζονται οι διαφορετικές επιπτώσεις από τα αποτελέσματα των ψηφοφοριών, κυρίως σε αυτούς που θα επηρεαστούν από τις αποφάσεις.

Όσον αφορά τα συμβούλια των καταναλωτών, η συμμετοχική κατανάλωση, όπως αυτή περιγράφεται από τους συγγραφείς του Parecon στο *Looking Forward*⁵² (LF, 48), οργανώνεται σε ένα πυραμιδωτό σύστημα από αυξανόμενα σε μέγεθος συμβούλια καταναλωτών και ομοσπονδίες.

Ο σχεδιασμός της κατανάλωσης ξεκινά με τα προγράμματα συλλογικής κατανάλωσης, από τα πάνω προς τα κάτω, και κορυφώνεται με την ψηφοφορία πάνω σε ένα συνολικό "πακέτο" συλλογικής κατανάλωσης (Par 215). Κάθε συμβούλιο γειτονιάς είναι μέρος μιας ευρύτερης επαρχιακής, περιφερειακής, πολιτειακής και εθνικής ομοσπονδίας συμβουλίων. Το Συμβούλιο Διευκόλυνσης της Συλλογικής Κατανάλωσης, αφού λάβει πληροφορίες από όλα τα νοικοκυριά για τις καταναλωτικές ανάγκες τους με βάση τις αρχικές προτάσεις του, επανυποβάλλει τις προτάσεις του για να τις επανεξετάσουν τα νοικοκυριά (Par 216). Τελικά, τα νοικοκυριά κ.λπ. ψηφίζουν τέσσερα πακέτα συλλογικής κατανάλωσης (Par 217). Οι αποφάσεις της συλλογικής κατανάλωσης λαμβάνονται με ένα δημοψήφισμα μεταξύ όλων των μελών (Par 210).

Όσον αφορά την προσωπική κατανάλωση, ο κάθε καταναλωτής καθορίζει την ατομική του κατανάλωση υπό το φως των ήδη αποφασισμένων συλλογικών πλάνων για την επαρχία, τη γειτονιά κ.λπ. (Par 214). Οι καταναλωτές καθορίζουν τις προσωπικές τους καταναλωτικές ανάγκες λαμβάνοντας υπόψη τις

52. Michael Albert and Robin Hahnel, *Looking Forward: Participatory Economics for the Twenty-First Century* (Boston: South End Press, 1991).

συλλογικές ανάγκες, καθώς και τις επιπτώσεις των απαιτήσεων τους στους εργαζόμενους (μέσω πληροφοριών που παράγονται ηλεκτρονικά) (Par 214-15). Οι αποφάσεις για τη διανομή των ατομικών καταναλωτικών πακέτων καθορίζονται με βάση το προηγούμενο ιστορικό του κάθε καταναλωτή, την εργατική του εμπειρία και τις ανάγκες του και υπόκεινται σε συλλογικό έλεγχο, ώστε να διασφαλιστεί η ισότητα και να είναι δυνατός ο πειραματισμός. Εντούτοις, «προκειμένου να εξασφαλιστεί το δικαίωμα πάνω στην ιδιωτική ζωή και ο προσωπικός έλεγχος, απαιτήσεις των καταναλωτών που δεν ξεπερνούν τις "μέσες" απαιτήσεις δεν πρέπει να υπόκεινται σε αυστηρό έλεγχο» (LF 50). Αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχει ένα στάνταρ για τη μέση κατά κεφαλή κατανάλωση των ατόμων, των γειτονιών, των περιφερειών και των πολιτειών και θα πρέπει να υπάρχει κάποιος τρόπος που να εξασφαλίζει ότι τα άτομα, οι γειτονιές, οι περιφέρειες και οι πολιτείες δεν καταναλώνουν ποσότητες πάνω από το μέσο όρο, εκτός αν τους δοθεί η σχετική άδεια από τους υπόλοιπους. Οι απαιτήσεις για αγαθά και υπηρεσίες που επιβαρύνουν το παραγωγικό δυναμικό της κοινωνίας πάνω από το μέσο όρο μπορεί να απορριφθούν από τα συμβούλια των καταναλωτών για λόγους ισότητας (LF 49-50). Τέλος, στα συμβούλια καταναλωτών της γειτονιάς, τα μέλη συζητούν τις επιπτώσεις που θα έχουν οι προτάσεις τους για την κατανάλωση στους εργαζόμενους και διαμορφώνουν ανάλογα τις απαιτήσεις τους, ενώ οι αποφάσεις για τη συλλογική κατανάλωση λαμβάνονται συλλογικά και κρίνονται από όλα τα συμβούλια που επηρεάζονται από αυτές.

Ωστόσο, η δυαδική δομή συμβουλίων που προτείνεται από το μοντέλο Parecon, αντί να δημιουργεί μία ολοκληρωμένη προσωπικότητα του πολίτη ως πολίτη που εκφράζει καταρχήν το γενικό συμφέρον, εντείνει το διχασμό προσωπικότητας των πολιτών καθώς και τη διάκριση τους σε καταναλωτές και εργαζόμενους (όπως κάνει και η οικονομία της αγοράς) και

οδηγεί αναπόφευκτα στη δημιουργία *ειδικών συμφερόντων*, τα οποία μπορεί ενδεχομένως να συγκρουστούν μεταξύ τους, όπως ανέφερα και παραπάνω. Με άλλα λόγια, όταν οι πολίτες αποφασίζουν αποκλειστικά ως εργαζόμενοι μπορεί να αναπτύξουν ιδέες, απόψεις και πιθανόν ακόμα και συμφέροντα που αντιτίθενται σε αυτά των πολιτών ως καταναλωτών, και ο δυϊσμός ανάμεσα σε εργατικά συμβούλια και συμβούλια καταναλωτών εντείνει τον ανταγωνισμό μεταξύ τους. Αντίθετα, όταν οι πολίτες παίρνουν όλες τις βασικές αποφάσεις, όπως στην Π.Δ., ως πολίτες (πέρα από τις πιο εξειδικευμένες αποφάσεις που παίρνουν στους τόπους δουλειάς, εκπαίδευσης κ.λπ.) μπορούν να σταθμίζουν μόνοι τους το γενικό με το ειδικό και να λαμβάνουν ισορροπημένες αποφάσεις που εκφράζουν καταρχήν το γενικό συμφέρον.

Πέρα, όμως, από το γεγονός ότι η διαίρεση της κοινωνίας σύμφωνα με το μοντέλο Parecon μπορεί να δημιουργήσει πιθανές συγκρούσεις μεταξύ των συλλογικών οργάνων λήψης αποφάσεων, μία ακόμη πιο σοβαρή κριτική που μπορεί να γίνει είναι ότι η διαίρεση αυτή δεν συμβάλλει καθόλου στη δημιουργία της νέας δημοκρατικής συνείδησης, όπως απαιτεί η λειτουργία μιας γνήσιας δημοκρατίας. Όπως τόνισα σε πρόσφατο άρθρο,⁵³ η αλληλεπίδραση της *παιδείας* και του υψηλού επίπεδου πολιτικής συνειδητοποίησης που αναμένεται να δημιουργήσει η συμμετοχή σε μία δημοκρατική κοινωνία θα είναι κρίσιμη για τη δημιουργία ενός νέου ηθικού κώδικα που θα καθορίζει την ανθρώπινη συμπεριφορά σε μία δημοκρατική κοινωνία. Με άλλα λόγια, μία γνήσια δημοκρατική κοινωνία προϋποθέτει *ενεργά* πολιτικά δικαιώματα όπου, όπως τονίζει η Hannah Arendt:

η πολιτική δραστηριότητα δεν είναι το μέσο για κάποιον σκοπό, αλλά αυτοσκοπός από μόνη της. Δεν

53. Βλ. Takis Fotopoulos, «From (mis) education to Paideia», *Democracy & Nature*, vol. 9, no. 1 (March 2003), pp. 15-50.

ασχολείται κανείς με την πολιτική δράση απλά για να προωθήσει την προσωπική του ευημερία, αλλά για να κάνει πραγματικότητα τις εγγενείς αρχές της πολιτικής ζωής, όπως είναι η ελευθερία, η ισότητα, η δικαιοσύνη, η αλληλεγγύη, το θάρρος και η επίτευξη υψηλών επιδόσεων.⁵⁴

Αυτή η αντίληψη για την πολιτική δραστηριότητα όμως είναι τελείως ξένη προς το όραμα του μοντέλου Parecon, το οποίο υιοθετεί μία «εργαλειακή» αντίληψη, ακριβώς όπως κάνουν οι φιλελεύθεροι και οι σοσιαλιστές κρατιστές. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή, όταν οι άνθρωποι παίρνουν άμεσα μέρος στις πολιτικές και οικονομικές διαβουλεύσεις (ως εργαζόμενοι ή καταναλωτές) το κάνουν πάντοτε ως ένα μέσο για κάποιον σκοπό και όχι σαν αυτοσκοπό, κάτι που συμβαίνει μόνο όταν οι άνθρωποι λαμβάνουν αποφάσεις ως πολίτες.

Η δημοτική συνέλευση των πολιτών στην Π.Δ.

Το βασικό συλλογικό όργανο λήψης αποφάσεων στην Π.Δ. είναι η δημοτική συνέλευση, που είναι επίσης το ανώτατο σώμα διαμόρφωσης πολιτικών. Στη δημοτική συνέλευση λαμβάνουν μέρος όλοι οι πολίτες που έχουν συμπληρώσει το όριο ηλικίας που αποφασίζει η ίδια και οι οποίοι διαμένουν σε μία συγκεκριμένη περιοχή. Από την άλλη μεριά, οι περιφερειακές και συνομοσπονδιακές συνελεύσεις είναι απλώς εκτελεστικά συμβούλια αποτελούμενα από ανακλητούς και κυκλικά εναλλασσόμενους εντολοδόχους, στους οποίους έχουν δοθεί συγκεκριμένες εντολές. Υπάρχουν, επίσης, συλλογικά όργανα λήψης αποφάσεων σε κάθε χώρο εργασίας, εκπαιδευτικό ίδρυμα και σε κάθε άλλο τόπο όπου θα μπορούσε να δημιουργηθεί ένας

54. Maurizio Passerin d' Entreves, «Hannah Arendt and the Idea of Citizenships στο βιβλίο της C. Mouffe, (επιμ.) *Dimensions of Radical Democracy* (London: Verso, 1992), pp. 154.

δημόσιος χώρος. Στα σώματα αυτά, οι εργαζόμενοι, οι φοιτητές, οι καθηγητές κ.ο.κ. αποφασίζουν για τη διεύθυνση των χώρων τους, σύμφωνα με τις γενικές πολιτικές αποφάσεις που έχουν υιοθετηθεί από τις δημοτικές συνελεύσεις (στην περίπτωση των συνελεύσεων των εργαζόμενων αυτό περιλαμβάνει και τη διαδικασία τροποποίησης/υλοποίησης του Δημοκρατικού Πλάνου).

Το πρόταγμα της Π.Δ., το οποίο υποθέτει ότι το γενικό συμφέρον εκφράζεται από τις δημοτικές συνελεύσεις και τα ειδικά συμφέροντα από τις συνελεύσεις στους χώρους εργασίας, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα κ.λπ. είναι, κατά τη γνώμη μου, ο καλύτερος τρόπος προκειμένου να επανενωθούν η ζωή στον τόπο εργασίας με τη ζωή της κοινότητας και, ταυτόχρονα, να ξεπεραστεί η διάκριση ανάμεσα στο γενικό και το ειδικό συμφέρον. Επιπλέον, οι θεσμοί της Π.Δ. εξασφαλίζουν την ανάπτυξη μιας πλήρους δημοκρατικής συνειδητοποίησης, μέσω της δημιουργίας μιας ενεργού και όχι εργαλειακής έννοιας του πολίτη. Τέλος, η πρόταση της Π.Δ. συνεπάγεται τη δημιουργία όσο το δυνατό περισσότερων δημόσιων χώρων, έτσι ώστε να εκφράζονται τόσο τα ειδικά συμφέροντα, όσο και το γενικό συμφέρον αλλά με έναν τρόπο που δεν θα επιτρέπει την κυριαρχία του ειδικού πάνω στο γενικό συμφέρον.

Κεφάλαιο έκτο

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η «ανάγκη» για συμπλέγματα εργασιών

Οι λόγοι που δίνονται από το μοντέλο Parecon για να δικαιολογήσουν τα εξισοροπημένα συμπλέγματα εργασιών που προτείνονται από αυτό είναι, πρώτον, η διασφάλιση της ισοκατανομής δύναμης στη λήψη αποφάσεων, και, δεύτερον, η διασφάλιση ότι όλες οι εργασίες είναι εξίσου επιθυμητές. Το επιχείρημα του Parecon είναι ότι η δημοκρατία ως τέτοια δεν επαρκεί, ώστε να δώσει στους ανθρώπους την ίδια δύναμη κατά τη λήψη αποφάσεων όταν κάποιοι εργαζόμενοι έχουν διαρκώς μεγαλύτερη πληροφόρηση και ευθύνη στις εργασίες τους σε σχέση με άλλους, μετατρέποντας τους πρώτους σε μία άρχουσα «τάξη συντονιστών» (Pag 103). Έτσι, κατά τον Αλμπερτ, μία αταξική και πραγματική (αντίθετα με τη σημερινή τυπική) δημοκρατία στο χώρο εργασίας απαιτεί κάθε εργαζόμενος να εργάζεται σ' ένα σύμπλεγμα εργασιών που αποτελείται από ένα σύνολο ευθυνών οι οποίες αποδίδουν ένα συγκρίσιμο βαθμό ικανοποίησης από την εργασία (LF, 19). Δηλαδή, έναν συνδυασμό καθηκόντων που περιλαμβάνει ένα τέτοιο μίγμα ευθυνών το οποίο εγγυάται για κάθε εργαζόμενο χονδρικά συγκρίσιμες συνθήκες εργασίας. Σε αυτό το σχήμα, ο καθένας απασχολείται με ένα μοναδικό σύνολο καθηκόντων που συναπαρτίζουν ισοδύναμα εργασιακά "πακέτα." Έτσι, τα συμ-

μετοχικά συμπλέγματα εργασιών μπορούν να οργανωθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε το κάθε άτομο να εμπλέκεται τακτικά τόσο σε διανοητικά καθήκοντα όσο και σε εκτελεστικά καθήκοντα, σε ένα συνδυασμό που εξασφαλίζει συγκρίσιμες συνθήκες ισοκατανομής δύναμης και ποιότητας ζωής (Par 111).

Η διαμόρφωση συγκρίσιμων συμπλεγμάτων εργασιών απαιτεί την αξιολόγηση των καθηκόντων του κάθε χώρου εργασίας και τον προσεκτικό συνδυασμό τους σε διαφορετικά συμπλέγματα εργασιών που διασφαλίζουν ισοκατανομή δύναμης, έτσι ώστε, όπως το θέτει ο Αλμπερτ, «η μισή ντουζίνα ή και παραπάνω των δικών μου εργασιακών καθηκόντων θα πρέπει χονδρικά να είναι εξίσου σημαντική με τη διαφορετική μισή ντουζίνα ή και παραπάνω των δικών σου καθηκόντων, αν θέλουμε να συμμετέχουμε ως ίσοι στα συμβούλια λήψης των αποφάσεων» (LF p. 19). Ο στόχος, όπως τονίζει ο Αλμπερτ, δεν είναι η κατάργηση του καταμερισμού εργασίας και της επιδεξιότητας (Par 104 & 149) αλλά, κυρίως, η διασφάλιση ότι η σημαντικότητα του αθροίσματος των καθηκόντων σε οποιαδήποτε εργασία και σε οποιοδήποτε χώρο εργασίας είναι η ίδια με τη μέση σημαντικότητα των αντιστοίχων αθροισμάτων σε όλες τις άλλες εργασίες κάθε χώρου εργασίας. Αυτό σημαίνει ότι τα συμπλέγματα εργασιών θα πρέπει να εξισορροπούνται όχι μόνο μέσα στους χώρους εργασίας αλλά, επίσης, και μεταξύ τους. Όπως τονίζει ο Αλμπερτ, «αυτό και μόνο αυτό επιτυγχάνει ένα καταμερισμό εργασίας ο οποίος δεν παράγει μία ταξική διαίρεση ανάμεσα σε αυτούς που μονίμως δίνουν εντολές και αυτούς που τις εκτελούν» (Par 105). Προκειμένου μάλιστα να διευκολυνθεί η εκτίμηση των εργασιακών καθηκόντων ως εξισορροπημένων προτείνεται ακόμα και η συγκρότηση «επιτροπών συμπλεγμάτων εργασιών», τόσο στο εσωτερικό του κάθε χώρου εργασίας όσο και στην οικονομία στο σύνολο, που κάνουν προτάσεις για το πώς μπορούν να συνδυαστούν καθήκοντα και να καθορίζονται τα χρονοδιαγράμματα εργασίας.

Γενική αποτίμηση των συμπλεγμάτων εργασιών

Η πρόταση του μοντέλου Parecon για «εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών» είναι στην πραγματικότητα μία προσπάθεια να αντιμετωπιστεί πρακτικά το κρίσιμο ζήτημα του νοήματος της εργασίας σε μία μελλοντική κοινωνία. Τα κύρια προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει μία αυτοδιευθυνόμενη κοινωνία όσον αφορά τον καταμερισμό εργασίας είναι, πρώτον, το πώς θα αποφευχθεί η δημιουργία γραφειοκρατίας και μιας νέας άρχουσας τάξης «συντονιστών» και, δεύτερον, το πώς θα καθοριστεί ένα σύστημα κατανομής της εργασίας τέτοιο ώστε να μην εξαναγκάζεται κανένας, με τη χρήση οικονομικής ή φυσικής βίας, να ασχοληθεί με μία εργασία που δεν επιθυμεί.

Αρχικά, θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι είναι αδύνατο να αντιμετωπιστεί σοβαρά το ζήτημα της γραφειοκρατίας -ένα φαινόμενο κοινό τόσο στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης, όσο και στη «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης του σοβιετικού μπλοκ- αν δεν αντιμετωπίσουμε πρώτα τις ιστορικές αιτίες της, την ιεραρχία και τον καταμερισμό εργασίας. Το άμεσο ερώτημα που προκύπτει σχετικά είναι: για ποιο λόγο αναδύθηκε η τάξη των «συντονιστών» που αποτελείται από τους μάνατζερ, τους δικηγόρους και τους υπόλοιπους, δηλαδή ποια αντικειμενική λειτουργία εξυπηρετούσε τόσο στις καπιταλιστικές οικονομίες της αγοράς όσο και στις σοσιαλιστικές οικονομίες του κεντρικού πλάνου; Το επόμενο ερώτημα είναι: μπορούμε πραγματικά να καταργήσουμε την τάξη αυτή, που είναι και ο στόχος των εξισορροπημένων συμπλεγμάτων εργασιών, αν δεν καταργήσουμε ταυτόχρονα τη συγκεκριμένη αυτή αντικειμενική λειτουργία και των δύο συστημάτων;

Όπως προσπάθησα να δείξω στο βιβλίο *Περιεκτική Δημοκρατία*, η αντικειμενική λειτουργία που εξυπηρετεί η τάξη των συντονιστών και στα δύο συστήματα μπορεί να εξηγηθεί επαρκώς αν αναφερθούμε στον απώτερο οικονομικό στόχο και των

δύο συστημάτων, δηλαδή την οικονομική ανάπτυξη, καθώς και στα μέσα που χρησιμοποιήθηκαν για την επίτευξη του στόχου αυτού με βάση την «αποδοτικότητα» (όπως αυτή ορίζεται από τους ορθόδοξους οικονομολόγους, βλ. παρακάτω). Η ανάπτυξη και η αποδοτικότητα οδήγησαν σε μία ειδική μορφή «τεχνικής προόδου», καθώς και στις σημερινές ιεραρχικές και γραφειοκρατικές σχέσεις στην εργασία, και στον λεπτομερειακό καταμερισμό εργασίας που εμφανίζουν και τα δύο συστήματα. Το φανερό λογικό συμπέρασμα είναι ότι αν δεν αντικατασταθεί ο συνολικός στόχος της οικονομικής ανάπτυξης με έναν ριζικά διαφορετικό στόχο και με διαφορετικά μέσα για την επίτευξη του -κάτι το οποίο προϋποθέτει μία διαφορετική τεχνολογία και αντίληψη της αποδοτικότητας, καθώς και την κατάργηση των ιεραρχικών σχέσεων παραγωγής και την ελαχιστοποίηση του καταμερισμού εργασίας- τότε, οτιδήποτε θεσμικές διευθετήσεις και αν εισαγάγουμε, όπως αυτές των εξισορροπημένων συμπλεγμάτων εργασιών (υποθέτοντας προς στιγμή ότι αυτά είναι πάντοτε εφικτά - κάτι εξαιρετικά αμφίβολο όπως θα δούμε στη συνέχεια) είναι καταδικασμένες σε αποτυχία.

Ωστόσο, το μοντέλο Parecon κρατά σιγή ιχθύος πάνω σε όλα αυτά τα κρίσιμα ζητήματα, σαν να ήταν δυνατό η οικονομική ανάπτυξη και η αποδοτικότητα (όπως αυτές ορίζονται σήμερα) να συνεχίσουν να είναι οι στόχοι και τα μέσα μιας οικονομίας βασισμένης στο μοντέλο Parecon και αγνοώντας το βασικό γεγονός που αναγνωρίστηκε προ πολλού από τον Καστοριάδη ότι η «ορθολογικοποίηση» της νεωτερικότητας (της οποίας η κύρια φαντασιακή σημασία είναι η ανάπτυξη) είναι αδιαχώριστη από τη γραφειοκρατία.⁵⁵ Παρόμοια, ο Αλμπερτ Σιωπά για το είδος της τεχνολογίας που θα εφαρμοστεί, σαν

55. Βλ. Cornelius Casoriadis, *Political and Social Writings*, (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988), vol 2, pp. 273 και *World in Fragments* (Stanford: Stanford University Press, 1997), pp. 37-39.

να είναι αυτή «ουδέτερη» από τους συνολικούς στόχους και τα μέσα της οικονομίας και της κοινωνίας. Τέλος, ο Αλμπερτ μοιάζει να παίρνει ως δεδομένο τον σημερινό λεπτομερειακό καταμερισμό εργασίας, ο οποίος είναι βέβαια μέρος του ίδιου πακέτου (ανάπτυξη - αποδοτικότητα - τεχνολογία),⁵⁶ αρκεί τα εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών να συνεπάγονται όχι μόνο καθήκοντα ρουτίνας αλλά και δημιουργικά καθήκοντα.

Ασφαλώς, κανείς δεν αμφισβητεί το γεγονός ότι η ιεραρχική οργάνωση της εργασίας και ο κορπορατιστικός καταμερισμός εργασίας «δίνει δύναμη στους λίγους» και «παρεμποδίζει ολοκληρωτικά την αυτοδιεύθυνση» (Par 46). Όμως, το κρίσιμο ζήτημα είναι το πώς θα αντικατασταθεί το σημερινό σύστημα οργάνωσης της εργασίας με ένα σύστημα το οποίο θα εξασφαλίζει την αυτονομία των παραγωγών. Η απάντηση που δίνεται από το μοντέλο Parecon είναι: μέσω των συμπλεγμάτων εργασιών, του συμμετοχικού οικονομικού σχεδιασμού και της ίσης αμοιβής για όλες τις εργασίες που θα περιλαμβάνουν διαφορετικά καθήκοντα τα οποία θα εξασφαλίζουν πάνω-κάτω την ίδια ποιότητα ζωής και κατανομή δύναμης.

Εναλλακτικά, η απάντηση που δίνεται από τον πρώιμο Καστοριάδη είναι: μέσω της εργατικής αυτοδιεύθυνσης,⁵⁷ του με-

56. Κάποτε μάλιστα ο Αλμπερτ δίνει την εντύπωση ότι παίρνει δεδομένες ακόμη και τις σημερινές ιεραρχικές σχέσεις (παρά τους εξορκισμούς του για το αντίθετο) όπως, για παράδειγμα, όταν μιλά για τους «ηγέτες της παραγωγής» [12] Όπως τονίζει σχετικά, «τίποτα σ' αυτά που περιγράψαμε δεν αποκλείει την άσκηση ηγεσίας. Στο Northstart (ένα φανταστικό εκδοτικό οίκο όπου περιγράφει την προσωπική του εμπειρία από το Southend) οι υπεύθυνοι παραγωγής (production leaders) συγκεκριμένων βιβλίων ασκούν την αναγκαία επιρροή πάνω στα μέλη της ομάδας (όσον αφορά την ποιότητα και το ρυθμό της δουλειάς) για να τελειώσουν τα βιβλία» (Par 178) - προφανώς, εδώ, τα μέλη της ομάδας θεωρούνται από τον Αλμπερτ ανίκανα να αξιολογήσουν συλλογικά τον απαιτούμενο ρυθμό δουλειάς και την ποιότητα ώστε να τελειώσουν την εκδοτική διαδικασία εγκαίρως!

57. Αργότερα ο Καστοριάδης εγκατέλειψε την «εργατική αυτοδιεύθυνση» και υιοθέτησε το πρόταγμα της αυτονομίας και της άμεσης δημοκρατίας (βλ. T. Fotopoulos, «Castoriadis and the democratic tradition», *Democracy*

τασηματισμού της τεχνολογίας, της κατάργησης της διάκρισης μεταξύ αυτών που δίνουν εντολές και αυτών που τις εκτελούν και της «συστηματικής κατεδάφισης, πέτρα προς πέτρα, ολόκληρου του οικοδομήματος του καταμερισμού εργασίας», στα πλαίσια ενός συστήματος απόλυτης ισότητας μισθών και μιας πραγματικής αγοράς για τα καταναλωτικά αγαθά,⁵⁸ αντί για τον γραφειοκρατικό καθορισμό της κατανάλωσης που προτείνεται από κάθε είδους μηχανισμό οικονομικού σχεδιασμού, συμπεριλαμβανομένου αυτού του μοντέλου Parecon.

Τέλος, στο *Περιεκτική Δημοκρατία* πρότεινα μία κοινωνία βασισμένη σε μία περιεκτική δημοκρατία που συνεπάγεται διαφορετικούς στόχους, μέσα και οργάνωση της οικονομικής διαδικασίας. Έτσι, αντί για οικονομική ανάπτυξη, ο στόχος στην Π.Δ. είναι η κάλυψη των δημοκρατικά καθοριζόμενων αναγκών των πολιτών ως παραγωγών και ως καταναλωτών. Οι ανάγκες αυτές δεν αναφέρονται απλά στην ποσότητα αγαθών και υπηρεσιών που παράγονται, αλλά ακόμα στην ποιότητα ζωής, όπως αυτή καθορίζεται από τους οικολογικούς περιορισμούς. Ακόμη, η αποδοτικότητα ορίζεται σε σχέση με το στόχο αυτό και η τεχνολογία ανασυγκροτείται ανάλογα,⁵⁹ ενώ η σύνθεση της κατανάλωσης δεν καθορίζεται γραφειοκρατικά μέσω ενός πλάνου, όπως στο μοντέλο Parecon, ούτε μέσω μιας πραγματικής αγοράς όπως στον Καστοριάδη -κάτι που συνεπάγεται σημαντικά μειονεκτήματα και στρεβλώσεις- αλλά, όπως είδαμε και παραπάνω, κυρίως μέσω ενός συστήματος διατακτικών σε μία τεχνητή αγορά.

& *Nature*, vol 4, no 1 (1998), pp 157-63, καθώς και την ανταλλαγή μου με τον David Ames Curtis στο *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (March 1999, pp. 175-188).

58. Cornelius Castoriadis, *Political and Social Writings* «On the content of socialism, II», vol. 2, pp. 101-108.

59. Βλ. T. Fotopoulos, «Towards a democratic conception of science and technology», *Democracy & Nature*, vol. 4, no. 1, (1998), pp. 54-86.

Τα συμπλέγματα εργασιών ως μέσο εξασφάλισης της ισοκατανομής δύναμης

Ας δούμε, λοιπόν, αρχικά, αν τα συμπλέγματα εργασιών επιτυγχάνουν το στόχο της ισοκατανομής δύναμης. Προφανώς, ακόμα και αν οι χώροι εργασίας είναι δημοκρατικά οργανωμένοι μέσω των συμβουλίων στους χώρους εργασίας εξακολουθεί να υπάρχει το ενδεχόμενο, όπως τονίζει το μοντέλο Parecon, αυτοί που διαθέτουν εργασίες οι οποίες προσφέρουν περισσότερες γνώσεις και εργασιακές λειτουργίες, περισσότερο διαθέσιμο χρόνο για προσωπική μελέτη και μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση (δηλαδή οι μάνατζερ, ή γενικότερα αυτοί που ασχολούνται με τη διοικητική εργασία) να κυριαρχούν στη διαδικασία αποφάσεων. Αυτό θα μπορούσε να δημιουργήσει νέες ταξικές διαιρέσεις που θα προέκυπταν από τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται η εργασία. Όμως, είναι η έλλειψη παρομοίων συμπλεγμάτων εργασιών η κύρια αιτία της ανισοκατανομής δύναμης στον τόπο εργασίας; Για ν' απαντήσουμε στο ερώτημα αυτό θα πρέπει να εξετάσουμε τις προϋποθέσεις ισοκατανομής δύναμης.

Κατά τη γνώμη μου, οι γενικές προϋποθέσεις για την ισοκατανομή δύναμης είναι, πρώτον, η κατάργηση των ιεραρχικών σχέσεων και, δεύτερον, η ελαχιστοποίηση (αν η κατάργηση δεν είναι δυνατή) του καταμερισμού εργασίας.

Όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση, το πρόβλημα δεν είναι απλά η ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής, όπως υποθέτει το μοντέλο Parecon, αλλά ευρύτερα αυτή της κοινωνίας. Όπως σημείωσα και αλλού,⁶⁰ μία οργάνωση χαρακτηρίζεται ως ιεραρχική όταν αποτελείται από μέλη/όργανα τα οποία δεν είναι ίσα μεταξύ τους αλλά αντίθετα κάποια από τα μέλη της

60. Takis Fotopoulos, «Class divisions today-the Inclusive Democracy approach», *Democracy & Nature*, vol. 6, no. 2 (July 2000), pp. 211-252.

(οι κατώτερες μονάδες) υπόκεινται στη θέληση των άλλων, προς τους οποίους βρίσκονται σε θέση υποταγής. Η ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας δεν αναφέρεται μόνο στις παραγωγικές σχέσεις όπου τα όρια ανάμεσα στο κύρος (που συνδέεται με την εμπειρία, την ηλικία κ.λπ.) και την εξουσία (που προκύπτει από την ιεραρχική οργάνωση) είναι ευδιάκριτα. Αναφέρεται επίσης σε θεσμούς όπου τα όρια αυτά είναι δυσδιάκριτα (πατριαρχική οικογένεια, σχολεία κ.λπ.). Θα πρέπει να ξεκαθαριστεί επίσης ότι μόνο η εξουσία που προκύπτει από την ιεραρχική οργάνωση είναι ασύμβατη με μία αυτόνομη κοινωνία και όχι το κύρος που απορρέει από την ηλικία, την εμπειρία κ.λπ.⁶¹ Παρόμοια, η αρχή του αυτοκαθορισμού δεν συγκρούεται με την προσωρινή «εξουσία του διατάζειν», η οποία μπορεί να ασκηθεί από κάποια μέλη της κοινωνίας με την έγκριση εκείνων που τις δέχονται.⁶²

Έτσι, μία οικονομική δημοκρατία⁶³ λειτουργεί στη βάση της ίσης κατανομής της οικονομικής εξουσίας μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο στο οποίο όλα τα μέλη αυτοδιευθύνονται. Επιπλέον, αυτός ο πιο ευρύς ορισμός της ιεραρχίας τονίζει το γεγονός, ότι η ουσία της βρίσκεται στη συγκέντρωση δύναμης και όχι μόνο στον τρόπο με τον οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις, κάτι που απλώς καθορίζει το είδος της ιεραρχίας. Επομένως, όταν όλα τα μέλη σ' έναν χώρο εργασίας έχουν ίση δύναμη, όπως αυτή καθορίζεται από την πρόσβαση που έχουν στην πληροφόρηση και την ικανότητα τους να παίρνουν μέρος άμεσα (όχι μέσω αντιπροσώπων) σε όλες τις αποφάσεις που τους επηρεάζουν, τότε, ανεξάρτητα με το αν τα εργασιακά τους καθήκοντα οργανώνονται σε συμπλέγματα εργασιών ή όχι, η πρώτη απαίτηση για ισοκατανομή δύναμης ικανοποιείται.

Όσον αφορά τη δεύτερη προϋπόθεση, που αναφέρεται στην

61. Γι' αυτή τη σημαντική διάκριση ανάμεσα σε κύρος και εξουσία βλ. A. Carter, *Authority and Democracy*, (London: Routledge, 1979), ch. 2.

62. Βλ. R.P. Wolf, *In Defence of Anarchism*, (Harper, 1970), ch 1.

63. Βλ. *Περιεκτική Δημοκρατία*, σελ. 377-380 & 423-455.

ελαχιστοποίηση του καταμερισμού εργασίας (πάνω στο οποίο επίσης σιωπά το μοντέλο Parecon), δεν υπάρχει βέβαια αμφιβολία, ότι ένα σημαντικό μέρος της ανισοκατανομής δύναμης σήμερα θα πρέπει να χρεωθεί στον επικρατούντα θεσμοποιημένο και λεπτομερειακό καταμερισμό εργασίας. Τι όμως εννοούμε επακριβώς με «καταμερισμό εργασίας»; Οι διάφοροι τύποι καταμερισμού εργασίας που αναδύθηκαν ιστορικά μπορούν να ταξινομηθούν σύμφωνα με το περιεχόμενο και τη μορφή τους. Με βάση το περιεχόμενο τους, μπορούμε να διακρίνουμε τον *τεχνικό καταμερισμό εργασίας* που αναφέρεται στην κατανομή των καθηκόντων στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης παραγωγικής δραστηριότητας και τον *κοινωνικό καταμερισμό εργασίας* που αναφέρεται στη λειτουργική και επαγγελματική εξειδίκευση. Με βάση τη μορφή τους, μπορούμε να διακρίνουμε ανάμεσα στον *προβιομηχανικό* καταμερισμό εργασίας, το *βιομηχανικό* καταμερισμό εργασίας (που βασιζόταν στη μαζική παραγωγή και έναν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης στο βιομηχανικό τομέα) και το σημερινό *μεταβιομηχανικό* καταμερισμό (που βασίζεται σε έναν υψηλό βαθμό εξειδίκευσης στον τομέα των υπηρεσιών και την τεχνολογία της πληροφορικής).

Θα πρέπει να σημειώσουμε εδώ ότι ο βιομηχανικός καταμερισμός εργασίας δεν οφείλεται μόνο στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή στο γεγονός ότι στη διάρκεια της βιομηχανικής εποχής υπήρξε μία αύξηση της συγκέντρωσης της παραγωγής σε μεγαλύτερες οικονομικές και κοινωνικές μονάδες, η οποία μοιραία οδήγησε σε μεγαλύτερη εξειδίκευση και αποξένωση. Στην πραγματικότητα, η θεσμοποίηση του λεπτομερειακού καταμερισμού εργασίας και η ιεραρχική οργάνωση της παραγωγής που συνόδευσε τη Βιομηχανική Επανάσταση δεν ήταν τόσο το αποτέλεσμα μιας προσπάθειας για μία τεχνολογικά βελτιωμένη οργάνωση της παραγωγής, όσο (όπως έχουν δείξει πολλές μελέτες⁶⁴) το αποτέλεσμα μιας συ-

64. Βλ. για παράδειγμα R. Edwards, *The Transformation of the Workplace*

σηματικής προσπάθειας εισαγωγής ενός τύπου οργάνωσης που θα διασφάλιζε τον βασικό ρόλο στην παραγωγική διαδικασία σ' αυτούς που ήλεγχαν τα μέσα παραγωγής. Δεν προκαλεί, επομένως, έκπληξη ότι η διαδικασία της αυξανόμενης εξειδίκευσης συνεχίζεται και στο σημερινό μεταβιομηχανικό καταμερισμό εργασίας, ακόμα και αν ο τελευταίος χαρακτηρίζεται από μικρότερες παραγωγικές μονάδες⁶⁵ (παρ' όλο που η συγκέντρωση στο επίπεδο της επιχείρησης συνεχίζεται αμείωτη⁶⁶).

Ο θεσμός, επομένως, που προϋποθέτει η ιεραρχική οργάνωση δεν είναι η διαίρεση ανάμεσα σε καθήκοντα και λειτουργίες, η οποία είναι πιθανή σε κάθε κοινωνική οργάνωση, αλλά η θεσμοποίηση των καθηκόντων αυτών και οι ιεραρχικές τους επιπτώσεις.⁶⁷ Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για να εξηγηθεί η κατώτερη θέση των γυναικών ή άλλων κοινωνικών ομάδων στη σημερινή κοινωνία, δεδομένης της παγίωσης της κοινωνικής δραστηριότητας τους στο σημερινό καταμερισμό εργασίας.

Συμπερασματικά, τα συμπλέγματα εργασιών δεν είναι συστατικό ούτε μιας μη ιεραρχικής δομής, ούτε απαραίτητα της ισότητας στην εργασία. Ακόμα και εκεί όπου τα συμπλέγματα εργασιών είναι εφικτά, άνθρωποι με υψηλότερη εκπαίδευση,

in the 20th Century (London: Heinemann, 1979) and S. Marglin «The origin and functions of hierarchy in capitalist production», *Union of Radical Political Economics Review*, Summer 1974.

65. Βλ. e.g. D. Bell, *The Coming of post-industrial society*, (London: Heinemann, 1974), J. Gerschuny, *After Industrial Society* (London: Macmillan, 1978), F. Blackaby, *De-industrialisation*, (London: Heinemann, 1979), F. Frobel et al. *The New International Division of Labour* (Cambridge: Cambridge University Press, 1980), S. Antonopoulou, «The process of globalisation and class transformation in the West», *Democracy & Nature*, vol. 6, no. 1 (March 2000), pp. 37-54.

66. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, σελ. 138-140.

67. Μία παρόμοια ερμηνεία για την κατάργηση του καταμερισμού εργασίας σε μία κομμουνιστική κοινωνία δίνει και ο Marcuse, H. Marcuse, *Soviet Marxism* (London: Routledge, 1958), pp. 183.

ικανότητες, ταλέντα κ.λπ. μπορεί να εξακολουθούν να κυριαρχούν στη διαδικασία αποφάσεων λόγω του «κύρους» τους, όπως αυτό περιγράφεται από την April Carter.⁶⁸ Με δεδομένες τις διαφορές στην εκπαίδευση, την εμπειρία, τις φυσικές ικανότητες κ.ο.κ. είναι σχεδόν αδύνατο να δημιουργηθούν συγκρίσιμες συνθήκες ως προς την ισοκατανομή δύναμης εργασίας, απλώς με την εισαγωγή συμπλεγμάτων εργασιών, όπως υποθέτουν οι A&H, έτσι ώστε «ο καθένας που συμμετέχει σε ένα συμβούλιο να έχει επαρκή αυτοπεποίθηση, ικανότητα, γνώση και ενέργεια ώστε να διαθέτει ίσες ευκαιρίες στον επηρεασμό των αποφάσεων των συμβουλίων» (LF 19).

Με άλλα λόγια, μολονότι είναι αλήθεια ότι η διαίρεση της εργασίας σε χειρωνακτική και διοικητική παίζει σπουδαίο ρόλο για τη δημιουργία ιεραρχικών διαιρέσεων, θα ήταν απλουστευτικό να υποθέταμε ότι αυτή είναι η μοναδική αιτία τους. Η απώτερη αιτία των ιεραρχικών διαιρέσεων είναι, κατά τη γνώμη μου, η ανισοκατανομή της θεσμοποιημένης δύναμης μεταξύ των πολιτών. Επομένως, η ισοκατανομή της πολιτικής και οικονομικής δύναμης, την οποία εγγυώνται οι θεσμοί μιας περιεκτικής δημοκρατίας, είναι ένα κρίσιμο βήμα για την κατάργηση των ιεραρχικών διαιρέσεων. Αυτοί οι θεσμοί, όμως, θα πρέπει να περιλαμβάνουν όχι μόνο τις συνελεύσεις λήψης των αποφάσεων, αλλά επίσης και την κατάργηση όλων των ντε γιούρε ιεραρχικών διαιρέσεων στο χώρο εργασίας, στο χώρο εκπαίδευσης κ.ο.κ αυτό που αποκαλούμε δημοκρατία στο κοινωνικό πεδίο. Όμως, όλες αυτές είναι μόνο οι αναγκαίες" συνθήκες για δημοκρατία στους χώρους εργασίας. Η μόνη *ικανή* συνθήκη που εγγυάται τη δημοκρατία στην πράξη είναι η δημοκρατική παιδεία.⁶⁹ Κατά τη γνώμη μου, επομένως, είναι πολύ πιο σημαντικό να διασφαλιστεί ότι ο κάθε τύπος

68. April Carter, *Authority and Democracy* (London: Routledge, 1979), ch. 2.

69. Βλ. Τ. Fotopoulos, «From miseducation to Paedeia», *Democracy & Nature*, vol. 9, no. 1 (March 2003).

εργασιακού καθήκοντος που αναλαμβάνεται αντανακλά τις πραγματικές επιθυμίες του κάθε πολίτη (ακόμα και αν αυτό συνιστά κάποια σπατάλη οικονομικών πόρων) σε ένα πλαίσιο που δεν θεσμοποιεί, (άμεσα ή έμμεσα), την ανισοκατανομή της δύναμης στο χώρο εργασίας - από τον απλό συνδυασμό των εργασιακών καθηκόντων σε εργασιακά συμπλέγματα.

Ο κοινωνικός καταμερισμός εργασίας, τον οποίο στοχεύουν τα συμπλέγματα εργασιών ως τη βασική αιτία της ιεραρχίας στην παραγωγή, παύει να έχει ιεραρχικές επιπτώσεις όταν τα κοινωνικά άτομα είναι πράγματι ικανά να επιλέγουν/αλλάζουν τη θέση τους σ' αυτόν και όταν η θέση τους αυτή δεν συνεπάγεται οποιαδήποτε ειδικά κοινωνικά ή οικονομικά προνόμια. Αυτό σημαίνει ότι τα εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών, μολοντί είναι επιθυμητά όποτε αυτό είναι δυνατό, δεν είναι μία αναγκαία, πόσο μάλλον μία ικανή, συνθήκη για τη διασφάλιση της ισοκατανομής δύναμης. Η αναγκαία συνθήκη για την ισοκατανομή δύναμης στην παραγωγή, ή γενικότερα στην κοινωνία, είναι η μη θεσμοποίηση οποιασδήποτε επιπρόσθετης δύναμης ή ιεραρχικής υπόστασης σε σχέση με συγκεκριμένα είδη καθηκόντων. Έτσι, η ισοκατανομή δύναμης σε όλους τους χώρους εργασίας θα μπορούσε να διασφαλιστεί πλήρως, άσχετα με το αν τα εργασιακά καθήκοντα είναι οργανωμένα σε εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών ή όχι, αρκεί να ικανοποιούνται οι δύο ακόλουθες συνθήκες:

Πρώτον, ότι όλοι οι πολίτες ως παραγωγοί παίρνουν μέρος, άμεσα και ως ίσοι, στις συνελεύσεις στις οποίες λαμβάνονται σημαντικές αποφάσεις που τους αφορούν και έμμεσα (μέσω εντολοδόχων με συγκεκριμένες εντολές), σε όλες τις υπόλοιπες συνελεύσεις.

Δεύτερον, ότι η πρόσβαση σε όλες τις σημαντικές πληροφορίες που είναι σχετικές με τις αποφάσεις αυτές είναι εξασφαλισμένη για όλους τους πολίτες τους οποίους αφορούν οι αποφάσεις αυτές.

Τα συμπλέγματα εργασιών ως μέσο διασφάλισης του ίσου επιθυμητού των επαγγελματιών

Ερχόμενοι τώρα στο ζήτημα αν το μοντέλο Parecon θα μπορούσε να διασφαλίσει ότι όλα τα επαγγέλματα θα είναι εξίσου επιθυμητά σε όλους τους χώρους εργασίας, είναι προφανές ότι ο στόχος των συμπλεγμάτων εργασιών είναι να δώσουν επίσης μία λύση στο πρόβλημα του καταμερισμού εργασίας, το οποίο προβλημάτισε γενιές ελευθεριακών και ουτοπικών σοσιαλιστών τα περασμένα διακόσια ή και παραπάνω χρόνια. Με άλλα λόγια, το μοντέλο Parecon επιχειρεί να καταπιαστεί με την «καυτή πατάτα» κάθε συστήματος στο οποίο η κατανομή των πόρων δεν βασίζεται στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς ή, εναλλακτικά, στο μηχανισμό του κεντρικού πλάνου: πώς διασφαλίζεται η ελευθερία επιλογής όσον αφορά την απασχόληση. Στα συστήματα τόσο της οικονομίας της αγοράς, όσο και σ' αυτό του κεντρικού πλάνου οι άνθρωποι δεν είναι πραγματικά ελεύθεροι να επιλέξουν απασχόληση καθώς, αν επιθυμούν να αποφύγουν την πείνα ή άλλες αφόρητες πιέσεις, πρέπει να δεχθούν οποιαδήποτε εργασία είναι διαθέσιμη μέσω της αγοράς ή του σχεδιασμού, ανεξάρτητα από τις πραγματικές επιθυμίες τους. Το πρόβλημα προκύπτει εξαιτίας των τεράστιων διαφορών μεταξύ των διαφορετικών τύπων εργασίας, όχι μόνο όσον αφορά τις επιπτώσεις τους στη λήψη αποφάσεων, αλλά ακόμα και όσον αφορά το επιθυμητό τους με βάση την ικανοποίηση από την εργασία. Έτσι, αν κάποια επαγγέλματα είναι λιγότερο επιθυμητά από άλλα προκύπτει το αιώνιο πρόβλημα ποιος θα κάνει τα λιγότερο επιθυμητά επαγγέλματα, αν υπάρχει, όπως είναι βέβαιο ότι θα υπάρχει, μία ανισορροπία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς εργασίας σε συγκεκριμένα επαγγέλματα.

Ωστόσο, τα συμπλέγματα εργασιών δεν απαντούν στο ερώτημα για το τι θα συμβεί σε μία κοινωνία εάν, για παράδειγμα,

το 40% των νέων θέλουν να ασχοληθούν σε συμπλέγματα εργασιών που επικεντρώνονται γύρω από κάποια μορφή καλλιτεχνική δραστηριότητα - κάτι το οποίο δεν είναι απίθανο, ιδιαίτερα αν δεν δίνονται κίνητρα για άλλα συμπλέγματα εργασιών που επικεντρώνονται γύρω από πιο βαρετά ή «βαριά» καθήκοντα (π.χ. λογιστής και οικοδόμος αντίστοιχα). Προφανώς, καμία επέκταση στο εύρος των καθηκόντων ενός οικοδόμου δεν θα έκανε το σύμπλεγμα εργασιών του τόσο καλλιτεχνικό ώστε να προσελκύει ανθρώπους που θα προτιμούσαν να γράφουν μουσική ή να γίνουν χορευτές!

Η «λύση» που δίνεται από τον Αλμπερτ είναι η κλασική καπιταλιστική: «όπως σε κάθε άλλο επάγγελμα, οι ενδιαφερόμενοι κάνουν αίτηση για θέσεις εργασίας στους τομείς αυτούς και αν ο αριθμός των υποψηφίων υπερβαίνει τις ελεύθερες θέσεις, οι θέσεις αυτές πληρώνονται με αξιοκρατικά κριτήρια κ.λπ., ενώ εάν κάποιος επιθυμεί να συμμετάσχει στη συγκεκριμένη δραστηριότητα, παρά το γεγονός ότι δεν έχει επιλεγεί, είναι ελεύθερος να το κάνει αλλά ως μη αμειβόμενο χόμπι» (Pag 200-201). Όμως, αυτό ισοδυναμεί με άρνηση της ελευθερίας επιλογής σε σχέση με την εργασία, ακριβώς όπως συμβαίνει και στο σημερινό σύστημα ή στο σύστημα σχεδιασμού. Δεδομένου ότι η εκτίμηση του καλλιτεχνικού ταλέντου εμπειρικλείει μεγάλη υποκειμενικότητα, άλλοι παράγοντες (υποκειμενικές θεωρήσεις, προσωπικές επαφές κ.λπ.) θα καθορίζουν -ακριβώς όπως σήμερα- το ποιος θα παίρνει την περισσότερη επιθυμητή εργασία στο θέατρο, τον κινηματογράφο ή τον μουσικό κλάδο κ.λπ., ενώ οι υποψήφιοι που δεν επιλέγηκαν θα πρέπει να ασχοληθούν με συμπλέγματα εργασιών που επικεντρώνονται σε δραστηριότητες έξω από αυτές που επιθυμούν, αν θέλουν να διατηρήσουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής.

Από την άλλη μεριά, στο μοντέλο της Π.Δ., ο ρυθμιστικός μηχανισμός που εξασφαλίζει ισορροπία μεταξύ προσφοράς και ζήτησης συγκεκριμένων τύπων εργασίας δεν λειτουργεί μέσω των ωμών μηχανισμών αποκλεισμού που χρησιμοποι-

ούν τόσο το σημερινό σύστημα όσο και το μοντέλο Parecon, αλλά, αντίθετα, κάνει σαφή διάκριση μεταξύ «βασικής εργασίας», δηλαδή της εργασίας που απαιτείται για την κάλυψη των βασικών αναγκών και μη βασικής εργασίας.

Όσον αφορά τη βασική εργασία, κάθε πολίτης οφείλει να προσφέρει τον ελάχιστο αριθμό ωρών που απαιτούνται από την κοινωνία ώστε να καλύπτονται οι βασικές ανάγκες όλων των πολιτών. Εάν, επομένως, συγκεκριμένη καλλιτεχνική δραστηριότητα έχει κριθεί από τις δημοτικές συνελεύσεις ότι καλύπτει βασικές ανάγκες τότε οποιοσδήποτε το επιθυμεί μπορεί ν' ανακατευθεί στη σχετική δραστηριότητα όταν προσφέρει τη "βασική" του εργασία, εφόσον βέβαια υπάρχει ανάλογη ζήτηση για την εργασία του από το κοινό, όπως εκδηλώνεται με την προσφορά των διατακτικών.

Όσον αφορά τη μη βασική εργασία, η ζήτηση και η προσφορά εξισορροπούνται μέσω του ρυθμιστικού μηχανισμού τον οποίο προσφέρει το ύψος της αμοιβής, το οποίο καθορίζεται τόσο από τις επιθυμίες των πολιτών ως παραγωγών (με βάση τον "δείκτη επιθυμητού" του κάθε τύπου εργασίας) όσο και από τις επιθυμίες τους ως καταναλωτές (με βάση τις «τιμές»). Αν για παράδειγμα περισσότεροι απ' ό,τι ζητούνται επιθυμούν να εργαστούν ως ηθοποιοί, τότε το ύψος της αμοιβής για τους ηθοποιούς θα μειωθεί ανάλογα, αποτρέποντας εκείνους που δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα να γίνουν ηθοποιοί να ακολουθήσουν αυτό το επάγγελμα. Ένας παρόμοιος μηχανισμός λειτουργεί στο επίπεδο του θιάσου. Αν τα έργα που ανεβάζει συγκεκριμένος θιάσος είναι συνήθως παταγώδεις αποτυχίες (όπως αυτή μετράται από τον αριθμό διατακτικών που οι πολίτες ως καταναλωτές διαθέτουν για τα έργα αυτά), τότε θα είναι οι πολίτες εκείνοι που θα έχουν αποφασίσει για το μέλλον του συγκεκριμένου θιάσου και όχι απλώς οι υπόλοιποι ηθοποιοί, σκηνοθέτες κ.λπ. χρησιμοποιώντας ψευδοαντικειμενικά κριτήρια, όπως συμβαίνει στο μοντέλο Parecon - υποθέτοντας βέβαια ότι ειδική φροντίδα θα δίνεται για την

υποστήριξη πρωτοποριακών καλλιτεχνικών έργων, ακόμα και αν αυτά δεν είναι δημοφιλή.

Εντούτοις, παραμένει το ερώτημα για το τι συμβαίνει όταν οι υπηρεσίες ενός συγκεκριμένου πολίτη δεν είναι απαραίτητες σε κάποιο είδος δραστηριότητας, είτε επειδή η ζήτηση για τη δραστηριότητα αυτή είναι μειωμένη, είτε επειδή ο πολίτης δεν είναι διατεθειμένος να εργαστεί, ή είναι αντικοινωνικός κ.λπ. Στο σημερινό σύστημα, καθώς και στο μοντέλο Papeeop (Par 206-7), τέτοιοι εργαζόμενοι πρέπει να απολύονται, ή να μεταφέρονται υποχρεωτικά σε μία παρόμοια ή πιθανόν διαφορετική δραστηριότητα.

Στην Π.Δ., όσον αφορά την πρώτη περίπτωση (απόλυση για μη προσωπικούς λόγους), αν ο πολίτης εργάζεται στην παραγωγή αγαθών που η δημοτική συνέλευση χαρακτηρίζει βασικά διότι καλύπτουν βασικές ανάγκες, τότε, δεν θα υπάρξει πρόβλημα αφού θα μπορεί να κάνει αίτηση και να εργαστεί σε οποιοδήποτε παρόμοιο είδος δραστηριοτήτων. Αν από την άλλη πλευρά εργάζεται στην παραγωγή μη βασικών αγαθών, τότε, εάν αποδέχεται το ισχύον ύψος της αμοιβής, θα μπορεί εύκολα να βρει εργασία αλλού σε παρόμοιες δραστηριότητες.

Ερχόμενοι τώρα στη δεύτερη περίπτωση (απόλυση για προσωπικούς λόγους) και πάλι θα πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ της βασικής και της μη βασικής εργασίας. Στην περίπτωση των βασικών αγαθών, αν κάποιος δεν είναι διατεθειμένος (μολονότι ικανός) να προσφέρει την απαιτούμενη ποσότητα και ποιότητα εργασίας, τότε θα πρέπει να εξοστρακίζεται από την κοινότητα για αντικοινωνική συμπεριφορά λόγω της απροθυμίας του να προσφέρει την προσπάθεια που απαιτείται για την κάλυψη των βασικών του αναγκών. Στην περίπτωση των μη βασικών αγαθών, θα πρέπει όλα τα μέλη της συνέλευσης του χώρου εργασίας να αποφασίσουν εάν το άτομο αυτό θα πρέπει να αποκλειστεί από τον συγκεκριμένο χώρο εργασίας, κάτι που θα του στερήσει μόνο την επιπλέον αμοιβή σε μη βασικά αγαθά αφού, για όσο διάστημα συνεχίσει να προσφέρει τις ελά-

χιστες ώρες βασικής εργασίας, θα εξακολουθεί να δικαιούται τα βασικά αγαθά και υπηρεσίες όπως κάθε άλλος πολίτης.

Από τα παραπάνω γίνεται, επομένως, φανερό ότι οι αυθαίρετες, αν όχι αυταρχικές, λύσεις που δίνονται σε τέτοιου είδους προβλήματα από το μοντέλο Parecon οφείλονται αποκλειστικά στην εγγενή ανελαστικότητα του μοντέλου αυτού, το οποίο δεν διακρίνει μεταξύ βασικών και μη βασικών αγαθών/τύπων εργασίας, ούτε χρησιμοποιεί το ύψος της αμοιβής ως ρυθμιστικό μηχανισμό για την επίτευξη ισορροπίας μεταξύ προσφοράς και ζήτησης μη βασικής εργασίας.

Είναι εφικτά τα συμπλέγματα εργασιών;

Μολονότι τα συμπλέγματα εργασιών θα μπορούσαν να είναι χρήσιμο βήμα για τη μείωση των τεράστιων διαφορών ανάμεσα στους διάφορους τύπους εργασιών, δεν συνιστούν με κανένα τρόπο μία πανάκεια όπως παρουσιάζονται από το μοντέλο Parecon. Μολονότι δεν υπάρχει αμφιβολία ότι όπου είναι εφικτά θα πρέπει να είναι καλοδεχούμενα, στην πραγματικότητα, τα συμπλέγματα εργασιών φαίνεται να έχουν περιορισμένη εφαρμογή στη σημερινή κοινωνία, εξαιτίας των τεχνολογικών αλλαγών που έχουν δημιουργήσει μία υψηλή διαφοροποίηση μεταξύ των επαγγελματιών στη βάση της εκπαίδευσης, της ικανότητας, της επιδεξιότητας, του ταλέντου κ.λπ.

Με άλλα λόγια, τα συμπλέγματα εργασιών είναι εφικτά μόνο όταν δεν αφορούν επαγγέλματα υψηλής εξειδίκευσης (χειρουργοί, οπτικοί, ειδικοί στα ακουστικά βαρηκοΐας, πιλότοι κ.λπ.), ή επαγγέλματα που απαιτούν ειδικά ταλέντα (μουσικοί, χορευτές, ηθοποιοί κ.ο.κ.). Επιπλέον, ακόμα και σε γενικές κατηγορίες εργασιών, όπως συμβαίνει για παράδειγμα στα νοσοκομειακά ή πανεπιστημιακά επαγγέλματα, λίγα πράγματα μπορούν να γίνουν, αν θέλουμε να αποφευχθεί η πελώρια κοινωνική σπατάλη, ώστε να είναι δυνατό να μοιραστούν τα εργασιακά καθήκοντα μεταξύ γιατρών και υπάλληλων που κάνουν διοικητικές δουλειές, ή βοηθητικές χειρωνακτικές εργασίες

(διατήρηση δεδομένων υπολογιστή, καθαρισμός κ.λπ.). Όταν, για παράδειγμα, εξαρτώνται ζωές από τις ικανότητες των χειρουργών και όταν είναι εξαιρετικά απίθανο, σε οποιαδήποτε κοινωνία, να υπάρχουν χειρουργοί σε αφθονία, παρά τις υπεραπλουστευτικές υποθέσεις του Αλμπερτ πάνω στο ζήτημα (Par 150) - με δεδομένο τον υψηλό βαθμό εκπαίδευσης, ικανότητας και εμπειρίας που απαιτείται σχετικά- θα ήταν τρομακτική κοινωνική σπατάλη να ζητάμε από έναν χειρουργό να συμμετέχει στον καθαρισμό των νοσοκομειακών διαδρόμων, ή ακόμη και να ασχοληθεί με κάποια απλή χειρωνακτική εργασία (π.χ. να ανανεώνει τα αρχεία των υπολογιστών και άλλα παρόμοια), ώστε να επιτευχθεί κάποια ισορροπία στα εργασιακά καθήκοντα! Παρόμοια, ακόμα και αν τα συμπλέγματα εργασιών είναι εφικτά σε ένα πανεπιστήμιο, δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η κύρια δραστηριότητα των διδασκόντων θα είναι στον τομέα των σπουδών και μόνο λίγες ώρες την εβδομάδα θα μπορούσαν να αφιερώνουν χρόνο σε χειρωνακτική εργασία. Το αντίστροφο θα ισχύει για τους καθαριστές, ή τους εργαζόμενους στις Πανεπιστημιακές καντίνες, οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να διδάξουν κοινωνικές ή φυσικές επιστήμες, - αν, πάλι, θέλαμε να αποφύγουμε την κοινωνική σπατάλη.

Οι δυνατότητες για αξιόλογα συμπλέγματα εργασιών είναι ακόμα πιο περιορισμένες σε συγκεκριμένους τρόπους εργασίας που περιλαμβάνουν πολύ διαφοροποιημένες δραστηριότητες (π.χ. πλοία, αεροπλάνα, τρένα κ.λπ.), όπου μηχανικοί, πιλότοι, καπετάνιοι, οδηγοί τρένων κ.ο.κ. θα μπορούσαν προφανώς να προσφέρουν πολλά παραπάνω στην κοινωνία με το να ξοδεύουν το μεγαλύτερο τμήμα, αν όχι όλο τον χρόνο τους, στην ειδίκευση που έχουν επιλέξει, αντί σε δραστηριότητες άσχετες μ' αυτήν.

Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε σχετικά ότι αμφιβολίες για το εφικτό των συμπλεγμάτων εργασιών γεννιούνται ακόμα και σε ό,τι αφορά τα ίδια τα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Αλμπερτ για να αποδείξει τους ισχυρισμούς του! Για παρά-

δείγμα, σε έναν υποθετικό εκδοτικό οίκο που περιγράφει, η εβδομαδιαία εργασία του Larry δεν περιλαμβάνει μόνο καθήκοντα ρουτίνας στο συγκεκριμένο χώρο εργασίας (ταξινόμηση αλληλογραφίας, καθαρισμός, κ.λπ.) καθώς και σε άλλους χώρους εργασίας (καθήκοντα ρουτίνας στη γειτονιά και στην κοινότητα όπου διαμένει) αλλά, επίσης, και καθήκοντα παραγωγής, στοιχειοθεσίας, σχεδιασμού, προώθησης πωλήσεων, διόρθωσης δοκιμών ακόμα και ανάγνωσης χειρόγραφων! (Par 179). Το ερώτημα, όμως, που γεννιέται είναι, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα παρέχει ένα τόσο μεγάλο εύρος γνώσεων ώστε όλοι να μπορούν να ειδικεύονται στο σχεδιασμό, τη διόρθωση δοκιμών, τη στοιχειοθεσία, κ.λπ., θα μπορούσε κανείς να υποθέσει στα σοβαρά ότι το εκπαιδευτικό σύστημα θα εφοδιάζει όλους και με τις κατάλληλες γνώσεις ώστε να διαβάζουν χειρόγραφα και να είναι σε θέση να εκτιμήσουν προτάσεις για βιβλία σε ποικίλα γνωστικά πεδία, -καθένα από τα οποία απαιτεί έτη σπουδών από μόνο του- από τη λογοτεχνία μέχρι την πολιτική, την κοινωνιολογία κ.λπ.; Το ερώτημα, μάλιστα, αποκτά ακόμη μεγαλύτερη οξύτητα αν λάβει κανείς υπόψη ότι κάθε νέο βιβλίο που αξιολογείται (ειδικότερα αν δεν είναι μυθιστόρημα, που και γι αυτό ακόμη η γνώση και η μακρά εμπειρία είναι απαραίτητες) υποτίθεται ότι προσφέρει νέα γνώση ή νέα κριτική ανάλυση, πράγμα που συνεπάγεται ότι ακόμα και η προκαταρκτική του αξιολόγηση δεν μπορεί να αφήνεται σε ανθρώπους χωρίς εξειδικευμένη γνώση. Παρ' όλα αυτά, το μοντέλο Pagecon προτείνει ότι αν δύο μέλη του εκδοτικού οίκου με το ίδιο επίπεδο γνώσεων συμφωνούν να απορριφθεί ένα βιβλίο, τότε αυτό επιστρέφεται στον συγγραφέα του εκτός αν κάποιο άλλο μέλος επιθυμεί να το κρατήσει! (Par 179).

Αν, ωστόσο, τα εξισοροπημένα συμπλέγματα εργασιών μέσα στον ίδιο χώρο εργασίας σε πολλές περιπτώσεις είναι, όπως προσπάθησα να δείξω παραπάνω, μη πρακτικά, η πρόταση για παρόμοια συμπλέγματα εργασιών μεταξύ διάφορε-

τικών χώρων εργασίας σίγουρα μοιάζει με επιστημονική φαντασία. Λίγοι θα μπορούσαν να φανταστούν, για παράδειγμα, το πώς εργασιακά καθήκοντα σχετικά με τη μετάλλευση θα μπορούσαν επίσης να περιλαμβάνουν εργασιακά καθήκοντα σχετικά με την έκδοση βιβλίων (δακτυλογράφηση, σύνταξη κειμένων, διόρθωση τυπογραφικών δοκιμίων, σχεδίαση εξώφυλλων, οργάνωση της διανομής κ.λπ.). Παρ' όλα αυτά, το μοντέλο Parecon χρησιμοποιεί ακριβώς αυτό το παράδειγμα για να δείξει ότι τέτοια εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών μπορεί να είναι απαραίτητα, με δεδομένο ότι οι μεταλλωρύχοι δύσκολα θα βρίσκουν την εργασία τους εξίσου επιθυμητή ή εξασφαλίζουσα ισοκατανομή δύναμης όσο και οι εργαζόμενοι στον εκδοτικό κλάδο! (LF 20). Εύλογα θα μπορούσε επομένως κάποιος να υποπτευθεί ότι οι συγγραφείς δεν έχουν δοκιμάσει ποτέ τέτοια εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών στην πράξη και ότι απλοϊκά γενικεύουν, με βάση τις προσωπικές τους εμπειρίες στη δημιουργία παρομοίων εξισορροπημένων συμπλεγμάτων εργασιών μέσα σε έναν εναλλακτικό εκδοτικό οίκο - που είναι βέβαια μία πολύ πιο απλή επιχείρηση.

Στην πράξη, με δεδομένο το σημερινό επίπεδο εξειδίκευσης, η προσπάθεια να εξασφαλιστεί εξισορρόπηση εργασιακών καθηκόντων μεταξύ χώρων εργασίας μπορεί να είναι εξαιρετικά δύσκολη, ακόμα και μεταξύ χώρων εργασίας που περιλαμβάνουν, χονδρικά, παρόμοιους τύπους δραστηριότητας (π.χ. μεταξύ αυτοκινητοβιομηχανιών και βιομηχανιών κατασκευής ψυγείων, ή ανάμεσα σε λογιστικά γραφεία και εκδοτικούς οίκους), πόσο μάλλον μεταξύ χώρων εργασίας με ανόμοιους τύπους δραστηριότητας (π.χ. μεταξύ μιας αυτοκινητοβιομηχανίας και ενός εκδοτικού οίκου) οπότε αυτό θα ήταν σχεδόν αδύνατο - εκτός αν η κοινωνική σπατάλη δεν είναι τόσο σημαντικός παράγοντας για το Parecon όσο η ανάγκη εξισορρόπησης των ανισοτήτων ανάμεσα στους χώρους εργασίας. Όμως, σε μία κοινωνία σπάνεως, όπως είναι εκείνη που υποτίθεται από το μοντέλο Parecon, δεν μπορεί κανείς να

αγνοήσει τον παράγοντα σπατάλης - ιδιαίτερα ο Αλμπερτ που αποδίδει τεράστια σημασία στην οικονομική αποτελεσματικότητα στο μοντέλο του.

Είναι, επομένως, φανερό ότι μολονότι είναι επιθυμητό να μειωθεί η σημερινή ακραία εξειδίκευση της εργασίας μέσω μιας σημαντικής μείωσης του σημερινού λεπτομερειακού καταμερισμού εργασίας, όπως πρότεινα και παραπάνω, η δυνατότητα αυτή θα πρέπει πάντοτε να εξετάζεται μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των πιθανών επιπτώσεων όσον αφορά τη χρήση σπάνιων παραγωγικών πόρων. Η τεχνική κατάρτιση σε πολλαπλές ειδικότητες και, ακόμα πιο σημαντικό, οι αλλαγές στην τεχνολογία για να προωθηθεί η ομαδική εργασία, είναι χρήσιμα μέσα για τη μείωση, της σημερινής εξάρτησης από την ακραία εξειδίκευση, αλλά εύκολα μπορεί κανείς να δει τα όρια παρόμοιας προσπάθειας. Είναι αλήθεια, όπως ανέφερα παραπάνω, ότι σημαντικό τμήμα του σημερινού υψηλού βαθμού εξειδίκευσης είναι, στην πράξη, μία μέθοδος που χρησιμοποιούν οι καπιταλιστές για να διασφαλίσουν τη μεγιστοποίηση του κέρδους και να επιβάλλουν την εξουσία τους πάνω στους εργαζόμενους. Παρ' όλα αυτά, όμως, ο σημερινός βαθμός εξειδίκευσης είναι, επίσης, αποτέλεσμα της συσσώρευσης της γνώσης, τόσο της επιστημονικής, όσο και της τεχνικής. Μολονότι, λοιπόν, ούτε η τεχνολογία ούτε η επιστημονική έρευνα μπορούν να θεωρηθούν αυτόνομες από το κοινωνικοοικονομικό σύστημα, ούτε καν «ουδέτερες»,⁷⁰ αυτό δεν σημαίνει ότι πολλές, αν όχι οι περισσότερες, από τις σημερινές εξειδικεύσεις δεν θα εξακολουθούσαν να υπάρχουν σε κάθε κοινωνία σπάνεως. Με άλλα λόγια, πάντα θα υπάρχει η ανάγκη για πιλότους, υδραυλικούς, επιπλοποιούς, αρχιτέκτονες, καθώς και για διάφορα είδη επιστημόνων, γιατρών, καλλιτεχνών κ.λπ., και, όσα συμπλέγματα εργασιών και να δημιουργήσουμε δεν

70. Βλ. T. Fotopoulos, «Towards a democratic conception of science and technology*»

θα μπορέσουμε ποτέ να μειώσουμε την ανάγκη για τις ειδικές τους γνώσεις και τεχνική κατάρτιση, εφόσον κανένα εκπαιδευτικό σύστημα δεν θα μπορούσε να καλύψει επαρκώς το πολύ ευρύ φάσμα συσσωρευμένης γνώσης που αντανακλάται στο σημερινό τεχνολογικό επίπεδο - εκτός φυσικά αν επιστρέψουμε στον πριμιτιβισμό, όπως κάποιοι αφελείς αναρχικοί προτείνουν σήμερα!

Κεφάλαιο έβδομο

Η ΑΜΟΙΒΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Αμοιβή «σύμφωνα με την προσπάθεια» στο Parecon

Η γενική αρχή του μοντέλου Parecon σε σχέση με την αμοιβή της εργασίας είναι ότι κάθε εργαζόμενος θα πρέπει να δικαιούται τμήμα του κοινωνικού προϊόντος ανάλογο με το σχετικό μέγεθος της ποσότητας εργασίας και της προσπάθειας που καταβάλλει στην παροχή κοινωνικά χρήσιμης εργασίας (Par 113). Όλοι οι ικανοί προς εργασία ενήλικες αναμένεται να εργάζονται τον κοινωνικά «μέσο» αριθμό ωρών σε ένα κοινωνικά «μέσο» σύμπλεγμα εργασιών. Αν ονομάσουμε, γράφει ο Αλμπερτ, «βασικό εισόδημα» το ποσό που κερδίζει ένας εργαζόμενος ο οποίος εργάζεται με μέση ένταση σε ένα εξισορροπημένο σύμπλεγμα εργασιών για 30 ώρες, τότε, με δεδομένο ότι όλοι εργάζονται σε εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών, κάθε εργαζόμενος θα κερδίζει είτε το βασικό εισόδημα, ή κάποιο μεγαλύτερο ποσό επειδή εργάστηκε για μεγαλύτερη διάρκεια ή με μεγαλύτερη ένταση (115).

Όσον αφορά τις βασικές ανάγκες ειδικότερα, ο Αλμπερτ ακολουθεί τη σοσιαλδημοκρατική, αντί για την αναρχοκομμουνιστική, παράδοση. Έτσι, αντί να προτείνει την κάλυψη όλων των βασικών αναγκών σύμφωνα με την ανάγκη (όπως κάνει το πρόταγμα της Π.Δ.) διακηρύσσει, πρώτον, ότι συγκεκριμένες βασικές ανάγκες, όπως η υγεία ή τα δημόσια πάρκα

θα καλύπτονται δωρεάν (Par 117) και, δεύτερον, σε ό,τι αφορά τις ειδικότερες (βασικές) ανάγκες, ότι θα μπορούν όλοι να υποβάλλουν συγκεκριμένα αιτήματα για αυτές, τα οποία θα αξιολογούνται κατά περίπτωση από άλλους στην οικονομία.

Ωστόσο, μολονότι το πρόταγμα της Π.Δ. βρίσκεται σε συμφωνία με το μοντέλο Parecon πάνω στο γεγονός ότι δεν ζούμε σε μία κοινωνία μετά-σπάνεως (όπως υποθέτουν οι ελευθεριακοί κοινοτιστές της Κοινωνικής Οικολογίας που, συνακόλουθα, δεν έχουν κανένα πρόβλημα να υιοθετήσουν την κομμουνιστική αρχή «σύμφωνα με την ανάγκη» για την ικανοποίηση όλων των αναγκών) διαφέρει θεμελιακά από το μοντέλο Parecon σε ό,τι αφορά την αμοιβή της εργασίας. Έτσι, το πρόταγμα της Π.Δ., ακολουθώντας τη διάκριση που κάνει μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών, προτείνει την αρχή της αμοιβής «σύμφωνα με την ανάγκη» για τις βασικές ανάγκες και «σύμφωνα με την προσπάθεια» για τις μη βασικές ανάγκες. Με αυτό τον τρόπο αναγνωρίζεται, ότι η κάλυψη των βασικών αναγκών αποτελεί ένα αναφαίρετο θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα το οποίο αναγνωρίζεται σε κάθε πολίτη, αρκεί να προσφέρει (εφόσον βέβαια μπορεί) την ελάχιστη ποσότητα εργασίας που απαιτείται γι αυτό - αντίθετα με το μοντέλο Parecon όπου η ικανοποίηση τέτοιων αναγκών, πέρα από αυτές που θεωρούνται δημόσια αγαθά και η κάλυψη τους είναι δωρεάν, αφήνεται ουσιαστικά στη συμπόνια των συμπολιτών (Par 37-38).

Αμοιβή «σύμφωνα με την προσπάθεια αλλά και την ανάγκη» στην Περικεκτική Δημοκρατία

Είναι προφανές ότι η αρχή του μοντέλου Parecon «ανταμοιβή σύμφωνα με την προσπάθεια» είναι σωστή μόνο όταν αναφερόμαστε στην εργασία για την κάλυψη μη βασικών αναγκών. Αν, για παράδειγμα, λίγοι επιθυμούν να σπουδάσουν για πολλά χρόνια ώστε να γίνουν χειρουργοί ενώ πολλοί περισσότερο προτιμούν να ξεκινήσουν να εργάζονται αμέσως

μετά τη συμπλήρωση του κύκλου της υποχρεωτικής στοιχειώδους εκπαίδευσης,⁷¹ τότε η ανάγκη της κοινωνίας για χειρουργούς δεν θα μπορούσε να καλυφθεί στο Parecon - αφήνοντας κατά μέρος τις αφελείς ιδέες του μοντέλου για «εξισορροπημένα συμπλέγματα εργασιών» ακόμη και στους χειρουργούς!

Ένας τρόπος για να προσελκυστούν περισσότεροι φοιτητές σε επιπλέον σπουδές είναι αυτός που προτείνεται στο βιβλίο *Περιεκτική Δημοκρατία*. Έτσι, όσον αφορά τις εξειδικευμένες εργασίες που απαιτούν εκτεταμένες σπουδές, οι πολίτες που ασχολούνται με δραστηριότητες οι οποίες θεωρούνται από την κοινωνία ότι καλύπτουν βασικές ανάγκες δικαιούνται, όχι μόνο τις «βασικές διατακτικές» που παίρνει κάθε πολίτης, αλλά επιπλέον και μη βασικές διατακτικές για κάθε ώρα βασικής εργασίας. Αντίθετα, το μοντέλο Parecon απορρίπτει απλοϊκά κάθε ιδέα ότι η επιπλέον εκπαίδευση δημιουργεί δικαίωμα για επιπλέον αποζημίωση (Pag 36). Για παράδειγμα, οι γιατροί που περνούν από μακρόχρονες σπουδές δεν δικαιούνται επιπλέον εισόδημα διότι οι περισσότερες σπουδές δεν συνεπάγονται απαραίτητα και μεγαλύτερο κόπο (Pag 36). Η σωστή σύγκριση, σύμφωνα με τον Αλμπερτ, είναι η ταλαιπωρία την οποία βιώνουν εκείνοι που εργάζονται σε αμειβόμενες εργασίες αντί να σπουδάζουν (36). Όμως, το επιχείρημα αυτό είναι αβάσιμο αν λάβει κανείς υπόψη ότι οι μεν φοιτητές αμείβονται κατά τη διάρκεια των σπουδών τους μόνο για να εξασφαλιζέται σε αυτούς «κάποιο κατάλληλο επίπεδο που βασίζεται στους κοινωνικούς μέσους όρους και τις ειδικές τους ανάγκες» (Pag 112), ενώ κάποιος που ξεκινά να εργάζεται αμέσως μετά το σχολείο μπορεί να έχει ένα σημαντικά υψηλότερο εισόδημα, ανάλογα με την προσπάθεια του. Με άλλα λόγια, η απώλεια πιθανού εισοδήματος εξαιτίας των

71. Βλ Τ. Fotopoulos, «From (mis) Education to Paedeia», *Democracy & Nature*, vol. 9, no. 1 (Μάρτιος 2003), pp. 15-50.

σπουδών αγνοείται παντελώς από τον Αλμπερτ!

Ανακεφαλαιώνοντας, το πρόταγμα της Π.Δ. εισάγει τη διάκριση μεταξύ βασικών και μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών και αντίστοιχα μεταξύ βασικής και μη βασικής εργασίας και διασφαλίζει ότι κανένας δεν θα είναι αναγκασμένος να εργάζεται περισσότερο από το ελάχιστο που απαιτείται για να είναι δυνατή η κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών, οι οποίες, αντίθετα με το μοντέλο Parecon, στην Π.Δ. ικανοποιούνται πλήρως. Πέρα από το υποχρεωτικό αυτό ελάχιστο, εναπόκειται στον κάθε πολίτη ξεχωριστά να αποφασίσει για το αν θα εργαστεί περισσότερο ώστε να καλύψει και μη βασικές ανάγκες ή-όχι. Αυτό σημαίνει ότι ο ελάχιστος αριθμός ωρών που ο κάθε πολίτης οφείλει να προσφέρει είναι κατά πολύ μικρότερος του αντίστοιχου «μέσου» αριθμού ωρών που οφείλει να προσφέρει στο μοντέλο Parecon. Επιπρόσθετα, ενώ στην Π.Δ. εναπόκειται στον κάθε πολίτη ξεχωριστά να αποφασίσει αν, και για πόση διάρκεια, θα εργαστεί παραπάνω από τον ελάχιστο αριθμό ωρών, στο μοντέλο Parecon οι αποφάσεις αυτές δεν αφήνονται στο κάθε άτομο αλλά λαμβάνονται σε ομοσπονδιακό επίπεδο.

Επίσης, ενώ στο μοντέλο Parecon, το ύψος της αμοιβής για κάθε είδους εργασία καθορίζεται αποκλειστικά από «αντικειμενικά» κριτήρια (ο αριθμός ωρών και η ένταση εργασίας εκτιμώνται επίσης «αντικειμενικά»), στην Π.Δ. το ύψος της αμοιβής για τη μη βασική εργασία δεν καθορίζεται μόνο από αντικειμενικά κριτήρια (αριθμός ωρών εργασίας) αλλά και από υποκειμενικά κριτήρια και προτιμήσεις, όπως αυτές επηρεάζουν τον δείκτη του επιθυμητού κάθε είδους εργασίας και τις «τιμές» των μη βασικών αγαθών και υπηρεσιών.

Τέλος, όσον αφορά τη βασική εργασία, κάθε πολίτης εργάζεται τον ίδιο αριθμό ωρών που απαιτούνται σύμφωνα με το συνομοσπονδιακό πλάνο για την κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών και «ανταμείβεται» με βασικές διατακτικές (ΒΔ), ο αριθμός των οποίων, όπως περιγράφεται στην

Περιεκτική Δημοκρατία, καθορίζεται ως ακολούθως:⁷²

σε κάθε πολίτη χορηγείται ένας αριθμός ΒΔ (βασικών διατακτικών), ανάλογα με την ειδική «κατηγορία ανάγκης» στην οποία ανήκει. Έτσι, η συνομοσπονδιακή συνέλευση πρέπει να καταρτίσει μία λίστα κατηγοριών των βασικών αναγκών για κάθε τμήμα του πληθυσμού, χρησιμοποιώντας διάφορα κριτήρια, όπως το φύλο, η ηλικία, οι ειδικές ανάγκες κτλ. Είναι αυτονόητο ότι στις περιπτώσεις στις οποίες η «αντικειμενική» αυτή διάθεση των ΒΔ πρέπει να τροποποιηθεί ώστε να ληφθούν υπόψη κάποιες ιδιαίτερες προσωπικές συνθήκες, οι δημοτικές συνελεύσεις θα μπορούσαν να κάνουν τις κατάλληλες προσαρμογές. Όσον αφορά τη φροντίδα για τις ανάγκες των ηλικιωμένων, των παιδιών και των ανήμπορων, οι κατηγορίες αυτές πολιτών έχουν τα ίδια δικαιώματα πάνω στις ΒΔ με οποιονδήποτε άλλο πολίτη της συνομοσπονδίας. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι το προτεινόμενο σχήμα θα αποτελεί το πιο ευρύ σύστημα κοινωνικής πρόνοιας που έχει υπάρξει ποτέ, αφού θα καλύπτει όλες τις βασικές ανάγκες όσων δεν μπορούν να δουλέψουν - σύμφωνα πάντα με τον ορισμό που θα δίνει στις βασικές ανάγκες η συνομοσπονδιακή συνέλευση. Εναπόκειται πάντα στην ίδια τη συνέλευση να αποφασίσει εάν, πέρα από τις ΒΔ, θα διατίθενται, και ΜΒΔ (μη βασικές διατακτικές) σ' όσους δεν μπορούν να δουλέψουν.

72. Βλ. *Περιεκτική Δημοκρατία*, σελ. 460-61.

Κεφάλαιο όγδοο

Η ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΠΟΡΩΝ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΡΙΣΗ

Η κατανομή των πόρων στο μοντέλο Parecon είναι στην πραγματικότητα μία βελτιωμένη εκδοχή του σοσιαλιστικού σχεδιασμού που ο Αλμπερτ αποκαλεί «αποκεντρωμένο συμμετοχικό σχεδιασμό» (Par 122), αλλά ένας ελευθεριακός κριτικός του βιβλίου στο *Anarchist Studies*, νομίζω πολύ πιο εύστοχα, βάφτισε «συμμετοχική γραφειοκρατία»!⁷³

Ο σχεδιασμός γίνεται με βάση ενδεικτικές τιμές, οι οποίες περιλαμβάνουν ακριβείς εκτιμήσεις του κοινωνικού κόστους (ευκαιρίας) και των κοινωνικών ωφελημάτων των υπηρεσιών των μέσων παραγωγής και των προϊόντων. Η διαδικασία σχεδιασμού έχει εν συντομία ως εξής: Οι υπεύθυνοι του σχεδιασμού ανακοινώνουν στην αρχή του έτους ενδεικτικές τιμές για όλα τα αγαθά και τις υπηρεσίες (με βάση τις ενδεικτικές τιμές του περασμένου έτους). Κάθε καταναλωτής και παραγωγός ανταποκρίνεται σ' αυτές με προτάσεις για την κατανάλωση και την παραγωγή αντίστοιχα, θεωρώντας τις ενδεικτικές τιμές ως εκτιμήσεις για τα κοινωνικά έξοδα και ωφελήματα. Κατόπιν, οι υπεύθυνοι του σχεδιασμού εκτιμούν την πλεονάζουσα ζήτηση ή προσφορά για κάθε αγαθό και υπηρεσία και ανα-

73. John Crump, «Markets, money and social change», *Anarchist Studies*, vol. 3, no. 1 (Spring 1995), pp. 72-73.

προσαρμόζουν τις ενδεικτικές τιμές ανάλογα. Με βάση τις νέες τιμές, οι καταναλωτές και οι παραγωγοί αναθεωρούν και επανυποβάλλουν τις προτάσεις τους έως ότου, μετά από μία σειρά "πήγαινε-έλα", επιτευχθούν εκείνες οι ενδεικτικές τιμές που διασφαλίζουν την ισορροπία μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς για κάθε αγαθό και υπηρεσία (δηλαδή έως ότου οι ενδεικτικές τιμές μετακινηθούν πλησιέστερα προς τα κοινωνικά "έξοδα ευκαιρίας").

Η έννοια της οικονομικής αποδοτικότητας στο Parecon και την Περιεκτική Δημοκρατία

Το πρώτο σημαντικό χαρακτηριστικό του μοντέλου που προσέχει κανείς είναι ότι αποκρύπτει τις κρίσιμες επιλογές του κάτω από το ψευδοεπιστημονικό κάλυμμα των ορθόδοξων οικονομικών, που συχνά υιοθετούνται χωρίς κανένα δισταγμό παρά την προφανή αντίφαση που περικλείει η πρόταση ενός ριζοσπαστικού μοντέλου, το οποίο βασίζεται σε θεωρητικά εργαλεία των ορθόδοξων οικονομικών! Έτσι, στην επιδίωξη τους να γίνει σεβαστό το μοντέλο τους και να αναγνωριστεί από «σοβαρούς» οικονομολόγους, δηλαδή τους ορθόδοξους Πανεπιστημιακούς που διδάσκουν οικονομικά στα Πανεπιστήμια κ.λπ., οι συγγραφείς υιοθετούν ανεπιφύλακτα ακόμα και αυτό που οι ίδιοι αποκαλούν ως την «παραδοσιακή σκοπιά», ότι δηλαδή μία επιθυμητή οικονομία οφείλει να είναι αποδοτική,⁷⁴ ενώ στη συνέχεια προχωρούν να υιοθετήσουν τις ορθόδοξες συνθήκες αριστοποίησης που διατύπωσε ο Pareto

74. Στο βιβλίο των M. Albert και R. Hahnel *The Political Economy of Participatory Economics* (Princeton: Princeton University Press, 1991) οι συγγραφείς παρουσιάζουν αυτό που με... μετριοφροσύνη ο Albert αποκαλεί «ένα μαθηματικό μοντέλο που καταδεικνύει τις ανώτερες ιδιότητες σύγκλισης, αποδοτικότητας και σταθερότητας του μοντέλου Parecon σε σχέση με αυτές παρόμοιων μοντέλων της οικονομίας της αγοράς και του κεντρικού πλάνου»! (Par σελ 147).

«ως έναν χρήσιμο ορισμό της κοινωνικής αποδοτικότητας».⁷⁵ Αυτό τους δίνει τη δυνατότητα να εκφράσουν το μοντέλο τους σε μαθηματική μορφή - σήμα κατατεθέν μιας «σοβαρής» οικονομικής ανάλυσης που ισχυρίζεται ότι είναι «επιστημονική».⁷⁶ Όμως, αυτό οδηγεί, επίσης, το μοντέλο τους σε αναπόφευκτες εσωτερικές αντιφάσεις, εκτός φυσικά από τη θεμελιώδη αντίφαση που ανέφερα της στήριξης ενός ριζοσπαστικού εναλλακτικού μοντέλου της οικονομίας στα θεωρητικά εργαλεία ορθόδοξων οικονομικών με ορισμένες μόνο μικρο-τροποποιήσεις.

Για παράδειγμα, οι ίδιοι οι συγγραφείς αναγκάζονται να παραδεχτούν ότι η εξισορρόπηση των συμπλεγμάτων εργασιών με σκοπό την ισοκατανομή δύναμης μπορεί κάποτε να είναι ανταποδοτική⁷⁷ και (δικαίως) προσπαθούν να δικαιολογήσουν την αντίφαση αυτή στη βάση των πολιτικών τους επιλογών, αντί βάσει των αυστηρών συνθηκών αποδοτικότητας που οι ίδιοι είχαν υιοθετήσει λίγο παραπάνω! Όπως συμπεραίνουν, «οποιοσδήποτε απώλειες σε αποδοτικότητα θα πρέπει να αντισταθμίζονται από τη σημασία της συμμετοχής και της μείωσης της αυταρχικής διεύθυνσης που απαιτείται για την απόσπαση προσπάθειας από ατίθασους υφιστάμενους».⁷⁸

Αυτό εγείρει το γενικότερο ζήτημα της συμβατότητας των τεχνικών ορισμών της αποδοτικότητας που χρησιμοποιούν με ένα εναλλακτικό ριζοσπαστικό μοντέλο της οικονομίας. Όπως τόνισα και στο *Περιεκτική Δημοκρατία* (Κεφ. 2), μολονότι η κοινωνική σπατάλη θα πρέπει, όσο το δυνατό, να ελαχιστοποιείται σε μία κοινωνία σπάνεως αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να υιοθετήσουμε την ορθόδοξη αντίληψη της αποδοτι-

75. *The Political Economy*, pp. 9.

76. Βλ. *Περιεκτική Δημοκρατία*, κεφ. 8, για κριτική των οικονομικών ως «επιστήμης».

77. Βλ. *The Political Economy*, pp. 32.

78. Στο ίδιο, σελ. 34.

κότητας, η οποία υιοθετήθηκε επίσης και από τους κεντρικούς σχεδιαστές του «υπαρκτού», ακριβώς επειδή και εκείνοι μοιράζονταν τον ίδιο στόχο με την καπιταλιστική Δύση, δηλαδή τη μεγιστοποίηση της οικονομικής ανάπτυξης.

Έτσι, η αποδοτικότητα ορίζεται και στα δύο συστήματα με βάση τα στενά τεχνοοικονομικά κριτήρια της ελαχιστοποίησης του κόστους/μεγιστοποίησης της παραγωγής και όχι στη βάση ποσοτικών και ποιοτικών κριτηρίων που θα έπρεπε, τουλάχιστον, να διασφαλίζουν την κάλυψη των βασικών αναγκών όλων των πολιτών - κάτι που υποτίθεται ότι είναι ο στόχος ενός ορθολογικού οικονομικού συστήματος.⁷⁹ Η συνέπεια του γεγονότος ότι και τα δύο συστήματα υιοθέτησαν τον ίδιο απώτερο στόχο της μεγιστοποίησης της ανάπτυξης και τον συνακόλουθο ενδιάμεσο στόχο της μεγιστοποίησης της αποδοτικότητας (οριζόμενο με την παραπάνω τεχνική έννοια) ήταν ότι και τα δύο συστήματα ήταν υποχρεωμένα να χρησιμοποιούν τις ίδιες μεθόδους παραγωγής, τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Δεν είναι λοιπόν περίεργο ότι ένα σύγχρονο σοβιετικό εργοστάσιο, ακόμα και στα χρόνια του Lenin (με δική του ενθάρρυνση) δεν διέφερε σε τίποτα με όρους εσωτερικής λειτουργίας, ιεραρχικής οργάνωσης της παραγωγής κ.λπ. - από ένα αντίστοιχο καπιταλιστικό. Ωστόσο, ο Lenin ήταν τουλάχιστον συνεπής στους στόχους και τα μέσα του. Το ερώτημα

79. Ο συνηθισμένος ορισμός της οικονομικής αποδοτικότητας είναι σε όρους *τεχνικής αποδοτικότητας* (ελαχιστοποίηση των υπηρεσιών των μέσων παραγωγής ή μεγιστοποίηση της παραγωγής για δεδομένη σύνθεση των υπηρεσιών των μέσων παραγωγής) *παραγωγικής αποδοτικότητας* (η οποία συνεπάγεται ότι καμία αναδιάρθρωση των υπηρεσιών των μέσων παραγωγής δεν θα μπορούσε να αυξήσει την παραγωγή) και *ανταλλακτικής αποδοτικότητας* (η οποία συνεπάγεται ότι καμία αναδιάρθρωση των ανταλλαγών δεν θα μπορούσε να βελτιώσει την ευημερία των καταναλωτών). Η *κοινωνική αποδοτικότητα* ορίζεται ως η περίπτωση όπου οι τιμές αντανακλούν το αληθινό κοινωνικό κόστος ευκαιρίας των υπηρεσιών των μέσων παραγωγής και των προϊόντων.

είναι πώς ο στόχος του μοντέλου Parecon για την ισοκατανομή της δύναμης είναι σε συνέπεια με τις συνθήκες του Pareto για μεγιστοποίηση της αποδοτικότητας!

Από την άλλη μεριά, στην Π.Δ. δίνεται ένας νέος ορισμός στην αποδοτικότητα, με όρους κάλυψης των (δημοκρατικά οριζόμενων) βασικών αναγκών όλων των πολιτών, και των (ατομικά οριζόμενων) μέσων ικανοποίησης των βασικών και μη βασικών αναγκών - ακόμα και αν αυτό συνεπάγεται κάποιο βαθμό «ανταποδοτικότητας» σύμφωνα με τα κριτήρια των ορθόδοξων οικονομικών. Ο λόγος για τον οποίο η αποδοτικότητα της Π.Δ. μπορεί να συνεπάγεται κάποιο βαθμό «ανταποδοτικότητας» είναι διότι άλλοι παράγοντες είναι πιο σημαντικοί σε μία Π.Δ. από τα στενά τεχνοοικονομικά κριτήρια που χρησιμοποιούνται για τον ορισμό της αποδοτικότητας από τους ορθόδοξους οικονομολόγους και υιοθετούνται από τους κεντρικούς σχεδιαστές, καθώς και από το μοντέλο Parecon. Οι παράγοντες αυτοί μπορεί να είναι πολιτικοί, π.χ. η διασφάλιση της αυτοδιεύθυνσης, οικολογικοί που αφορούν την επανενσωμάτωση της κοινωνίας στη φύση και όχι απλώς τις "εξωτερικότητες" με τις οποίες ασχολούνται τα ορθόδοξα οικονομικά και το Parecon, κοινωνικοί, πολιτισμικοί κ.λπ.

Η αντιμετώπιση της οικολογικής κρίσης στο μοντέλο Parecon και στην Περιεκτική Δημοκρατία

Με δεδομένο ότι το μοντέλο Parecon, σε αγαστή σύμπνοια με τον σοσιαλιστικό σχεδιασμό και, βέβαια, με την οικονομία της αγοράς, έχουν κοινό στόχο την οικονομική ανάπτυξη και συμμερίζονται την ίδια συνακόλουθη έννοια της αποδοτικότητας, δεν προκαλεί έκπληξη ότι το Parecon αντιμετωπίζει τα οικολογικά προβλήματα ως ένα πρόβλημα εξωτερικότητας (ακριβώς όπως κάνουν οι ορθόδοξοι οικονομολόγοι και οι περιβαλλοντιστές!), το οποίο υποτίθεται ότι μπορεί να λυθεί με την ανάμιξη περισσότερων συμβουλίων καταναλωτών και όχι

μόνο εκείνων από τα οποία προέρχονται οι προτάσεις συλλογικής κατανάλωσης (Par 138-43).

Έτσι, τα οικολογικά προβλήματα φαίνεται ότι για το Pareeon ανάγονται ουσιαστικά στα προβλήματα δευτερεύουσας σημασίας όπως είναι η μόλυνση, η οποία πράγματι μπορεί ν' αντιμετωπιστεί σημαντικά μέσω της διαδικασίας που προτείνεται. Εντούτοις, τα κύρια οικολογικά προβλήματα, όπως είναι το φαινόμενο του θερμοκηπίου, η λύση των οποίων απαιτεί την αλλαγή στον ίδιο τον τρόπο ζωής των πολιτών, επιβάλλουν την εγκατάλειψη της οικονομικής ανάπτυξης ως κύριου στόχου της παραγωγής. Τέλος, η απόλυτη σιωπή του μοντέλου Pareeon πάνω στην ανάγκη ριζοσπαστικής αποκέντρωσης (μία απόφαση που προφανώς δεν μπορεί να ληφθεί μόνο από τα εργατικά συμβούλια ή τα συμβούλια των καταναλωτών) κάνει ξεκάθαρο ότι η συγκέντρωση που χαρακτηρίζει τόσο την αγορά όσο και τις οικονομίες του κεντρικού πλάνου -μία βασική αιτία της σημερινής οικολογικής κρίσης- δεν θεωρείται ούτε καν ως πρόβλημα από το μοντέλο Pareeon!

Από την άλλη μεριά, το πρόταγμα της Π.Δ. θεωρεί την οικολογική κρίση ως το *κύριο συστατικό της σημερινής πολυδιάστατης κρίσης*. Επομένως, οι θεσμοί που προτείνονται από την Π.Δ. (ριζοσπαστική αποκέντρωση μέσα από συνομοσπονδιοποιημένες αυτοδύναμες τοπικές κοινότητες, κατάργηση της θεσμισμένης συγκέντρωσης δύναμης/εξουσίας σε όλα τα επίπεδα, αλλαγή στο γενικό στόχο της παραγωγής, από οικονομική ανάπτυξη σε κάλυψη των αναγκών των πολιτών και κυρίως αυτών που αφορούν την ποιότητα ζωής) στοχεύουν ρητά στην επανενσωμάτωση της κοινωνίας στη Φύση.

Κεφάλαιο ένατο

Η ΑΥΤΟΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΤΟ ΜΟΝΤΕΛΟ PARECON ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Όπως τόνισα και στο *Περιεκτική Δημοκρατία*, εκτός από το ζήτημα της ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, υπάρχει το εξίσου σημαντικό θέμα της κατανομής των πόρων που ανακύπτει σε κάθε κοινωνία σπάνεως. Το μοντέλο του πρώιμου Καστοριάδη για εργατική αυτοδιεύθυνση επιχείρησε να λύσει το πρόβλημα αυτό στη βάση ενός συστήματος που στηριζόταν στην αγορά, το οποίο ο ίδιος υπέθετε ότι δεν θα δημιουργούσε τα συνηθισμένα προβλήματα της οικονομίας της αγοράς (συγκέντρωση της εξουσίας/δύναμης, του εισοδήματος και του πλούτου, εκμετάλλευση, ανεργία κ.λπ.), λόγω του προτεινόμενου συνδυασμού της αγοράς με την κοινωνική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και την ισότητα των μισθών. Έτσι, η κατανομή των σπάνιων πόρων στην οικονομία του Καστοριάδη γίνεται αφενός μέσω του σχεδιασμού, ο οποίος ελέγχεται από τις αποφάσεις των εργατικών συμβουλίων και, αφετέρου, μέσω της αγοράς που βασίζεται στις χρηματικές ανταλλαγές.

Ωστόσο, όπως προσπάθησα να δείξω στην κριτική μου της Καστοριαδικής πρότασης,⁸⁰ μολονότι το μοντέλο του, αντίθετα με το μοντέλο Parecon, πράγματι εξασφαλίζει την αυτοδιεύθυνση των εργαζόμενων και των καταναλωτών, η δυνα-

80. Βλ. T. Fotopoulos, «On a distorted view of the Inclusive Democracy project», *Democracy & Nature*, vol. 5, no. 1 (March 1999), pp. 175-188.

μική μιας οικονομίας που στηρίζεται στην αγορά και το χρήμα θα μπορούσε εύκολα να οδηγήσει σε πελώριες ανισότητες, ακόμα και αν στην αρχή ξεκινούσε με ισότητα εισοδημάτων. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, το προτεινόμενο σύστημα κατανομής των σπάνιων οικονομικών πόρων στην Π.Δ. γίνεται αφενός μέσω του σχεδιασμού, ο οποίος ελέγχεται από τις αποφάσεις των συνελεύσεων των πολιτών και, αφετέρου, μέσω μιας τεχνητής αγοράς που βασίζεται στις ανταλλαγές μέσω προσωπικών διατακτικών.

*Είναι δυνατή η πραγματική αυτοδιεύθυνση
σε ένα μοντέλο σχεδιασμού;*

Όπως τόνισα και στο βιβλίο *Περιεκτική Δημοκρατία*,⁸¹ το κρίσιμο ζήτημα είναι «πώς θα επιτύχουμε μία σύνθεση δημοκρατικού σχεδιασμού και ελευθερίας επιλογής, χωρίς να προσφύγουμε σε μία πραγματική αγορά, η οποία αναγκαστικά θα οδηγούσε σε όλα τα προβλήματα της κατανομής των πόρων μέσω της αγοράς. Σύμφωνα με το πρόταγμα της Π.Δ., η κατανομή των οικονομικών πόρων γίνεται, πρώτον, στη βάση των συλλογικών αποφάσεων των πολιτών, όπως αυτές εκφράζονται από τα δημοτικά και συνομοσπονδιακά πλάνα και, δεύτερον, στη βάση των ατομικών αποφάσεων των πολιτών, όπως αυτές εκφράζονται από το σύστημα των διατακτικών. Επομένως, το σύστημα της Π.Δ. αποτελείται από δύο βασικά στοιχεία όσον αφορά την κατανομή των σπάνιων πόρων:

- ένα στοιχείο σχεδιασμού, το οποίο περιλαμβάνει τη δημιουργία μιας διαδικασίας διαδοχικών προσαρμογών του δημοκρατικού σχεδιασμού βάσει των πληροφοριών που ανταλλάσσονται μεταξύ, από τη μία μεριά των συνελεύσεων στους χώρους εργασίας, και, από την άλλη, των δημοτικών συνελεύσεων και της συνομοσπονδιακής συνέλευσης και

81. Βλ. Τ. Φωτόπουλος, *Περιεκτική Δημοκρατία*, σελ. 455.

- ένα στοιχείο «αγοράς», το οποίο περιλαμβάνει τη δημιουργία μιας τεχνητής «αγοράς», η οποία θα εξασφαλίζει την πραγματική ελευθερία επιλογής, χωρίς να έχει όμως τις δυσμενείς συνέπειες που σχετίζονται με τις πραγματικές αγορές.

Ο ακρογωνιαίος λίθος του προτεινόμενου μοντέλου, ο οποίος συνιστά επίσης το βασικό χαρακτηριστικό που το διαφοροποιεί από τα μοντέλα του σοσιαλιστικού σχεδιασμού, είναι ότι προϋποθέτει ρητά μία οικονομία χωρίς κράτος, χρήμα και αγορά, πράγμα που αποκλείει τη θεσμοποίηση προνομίων για κάποια τμήματα της κοινωνίας, καθώς και την ιδιωτική συσσώρευση πλούτου, χωρίς όμως να βασίζεται σε μία μυθική κατάσταση μετά-σπάνεως.

Το μοντέλο Parecon βρίσκεται, φυσικά, σε συμφωνία με το πρόταγμα της Π.Δ. όσον αφορά την απόρριψη του μηχανισμού της αγοράς ως ασύμβατου με την αυτοδιεύθυνση. Μολονότι, όμως, το μοντέλο Parecon αποτελεί ένα βήμα προς τα εμπρός σε σχέση με τα συνηθισμένα σοσιαλιστικά μοντέλα σχεδιασμού, στα οποία οι γραφειοκράτες και οι τεχνοκράτες επιχειρούν να προεξοφλήσουν τις ανάγκες της κοινωνίας (δηλ. τις ανάγκες των καταναλωτών και των εργαζόμενων), εντούτοις, δεν μπορεί να διασφαλίσει την αυτοδιεύθυνση ούτε των εργαζόμενων ούτε των καταναλωτών, εξαιτίας της αποκλειστικής στήριξης του στο σχεδιασμό για την κατανομή των πόρων. Κατά τη γνώμη μου, καμία οικονομική οργάνωση που βασίζεται μόνο στο σχεδιασμό, όσο δημοκρατικός και αποκεντρωμένος και αν είναι αυτός, δεν μπορεί να διασφαλίσει την πραγματική αυτοδιεύθυνση και ελευθερία επιλογής, είτε για τους εργαζόμενους είτε για τους καταναλωτές.

*Έχουν πραγματική ελευθερία επιλογής
οι εργαζόμενοι στο μοντέλο Parecon;*

Έτσι, όσον αφορά τους εργαζόμενους, οι εξουσίες που δίνονται στα εργατικά συμβούλια είναι πρακτικά ελάχιστες αφού

τα πάντα, από το ποιες και πόσες υπηρεσίες των μέσων παραγωγής θα χρησιμοποιηθούν και τι θα παραχθεί μέχρι τις συνθήκες εργασίας που συνεπάγονται οι αποφάσεις αυτές, καθορίζονται σε εθνικό επίπεδο, μέσω των "γύρων" του Πλάνου, αντί να καθορίζονται πρωταρχικά στο τοπικό επίπεδο και μόνο όταν αυτό δεν είναι εφικτό να καθορίζονται στο περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Από την άλλη μεριά, στο πρόταγμα της Π.Δ. ισχύει το αντίθετο, εφόσον αυτοί που αποφασίζουν την κατανομή των πόρων και τις συνθήκες εργασίας στο τοπικό επίπεδο είναι οι τοπικές δημοτικές συνελεύσεις και οι συνελεύσεις στους χώρους εργασίας. Μόνο σε ό,τι αφορά τις βασικές ανάγκες, οι τοπικές αποφάσεις πρέπει να είναι συμβατές με το συνομοσπονδιακό πλάνο (αλλά ακόμα και τότε υπάρχει μεγάλη ελαστικότητα εφόσον τα μέσα κάλυψης των βασικών αναγκών αποφασίζονται τοπικά), ενώ όσον αφορά τις μη βασικές ανάγκες οι τοπικές συνελεύσεις αποφασίζουν αποκλειστικά για το πώς θα καλυφθεί η ζήτηση στο τοπικό επίπεδο.

Ο λόγος για τον οποίο προκύπτει αυτή η θεμελιώδης διαφορά μεταξύ των δύο προτάσεων είναι ότι στο μοντέλο Parecon τα πάντα αποφασίζονται μέσω της διαδικασίας σχεδιασμού, στο πλαίσιο της οποίας καθορίζονται οι ενδεικτικές τιμές, σε αντίθεση με το σύστημα της Π.Δ. όπου συνδυάζονται ο σχεδιασμός και η τεχνητή αγορά - την οποία δημιουργούν οι διατακτικές, μέσω των οποίων καθορίζονται οι «τιμές». Αυτό βέβαια δεν είναι άσχετο με το γεγονός ότι στο μοντέλο Parecon δεν γίνεται διάκριση μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών και ότι τα πάντα αποφασίζονται στο εθνικό επίπεδο, κάτι που όχι μόνο μειώνει σημαντικά την αυτονομία των συνελεύσεων των χώρων εργασίας αλλά έχει και σημαντικές οικολογικές επιπτώσεις, όπως προσπάθησα να δείξω στο *Περιεκτική Δημοκρατία*.

Ακόμη, η ελευθερία επιλογής εργασίας υπονομεύεται σημαντικά από τις προτάσεις του μοντέλου Parecon που, στην ουσία, εξασφαλίζουν μία ελευθερία που δεν διαφέρει κατά

πολύ από την αντίστοιχη «ελευθερία» που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι σε μία καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, ενώ, παράλληλα, ούτε το δικαίωμα της διατήρησης της εργασίας τους θεμελιώνεται. Έτσι, όσον αφορά την ελευθερία επιλογής εργασίας, μολονότι οι εργαζόμενοι έχουν το δικαίωμα να κάνουν αίτηση σε οποιοδήποτε εξισορροπημένο σύμπλεγμα εργασιών επιθυμούν, εντούτοις, ο διορισμός τους ή όχι ανήκει στη διακριτική ευχέρεια αυτών που ήδη εργάζονται στο συγκεκριμένο τόπο εργασίας. Ακόμη, όσον αφορά το δικαίωμα διατήρησης της εργασίας, όποτε προκύπτει ανισορροπία μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς για κάποιο αγαθό, το οποίο θεωρείται ότι είναι το αποτέλεσμα κακής κατανομής εργαζόμενων και πόρων, τότε εργαζόμενοι και πόροι *μετατοπίζονται*, σύμφωνα με το Parecon από κάποιες βιομηχανίες σε άλλες (LF, 50).

Είναι φανερό, επομένως, ότι στο Parecon έχουμε μία σοβαρή υπονόμηση της ελευθερίας της επιλογής εργασίας που οφείλεται στο γεγονός ότι δεν υπάρχει κάποιος ρυθμιστικός μηχανισμός κατανομής της εργασίας, εφόσον το μοντέλο αυτό καθιερώνει την εξίσωση μισθών για την ίδια ποσότητα και ένταση εργασίας. Αντίθετα, στην πρόταση της Π.Δ. παρέχεται ένας τέτοιος ρυθμιστικός μηχανισμός, όπως είδαμε παραπάνω. Έτσι, όταν υπάρχει ανισορροπία μεταξύ ζήτησης και προσφοράς για ένα συγκεκριμένο αγαθό ή υπηρεσία, τότε, μέσω της αλλαγής στην «τιμή» του και της συνακόλουθης αλλαγής στο ύψος της αμοιβής, η προσφορά/ζήτηση εργασίας για τον συγκεκριμένο τύπο εργασίας μεταβάλλεται ανάλογα, στο βαθμό βεβαίως που το ύψος της αμοιβής επηρεάζει την προσφορά εργασίας.

*Έχουν πραγματική ελευθερία επιλογής
οι καταναλωτές στο μοντέλο Parecon;*

Το μοντέλο Parecon, όμως, περιορίζει σημαντικά την ελευθερία επιλογής και όσον αφορά τους καταναλωτές. Οι κατα-

ναλωτές, γράφει ο Αλμπερτ, «ξεκινούν το έτος με ένα "πλάνο εργασίας" στο οποίο περιλαμβάνεται η ποσότητα των διάφορων ειδών φαγητού, ρουχισμού, γευμάτων σε εστιατόρια, ταξιδιών, βιβλίων, μουσικών δίσκων, εισιτηρίων σε θεάματα κ.ο.κ. που θα καταναλώσουν» (Pag 132). Με άλλα λόγια, οι καταναλωτές αναμένεται να ξέρουν προκαταβολικά, έναν σχεδόν χρόνο πριν, πόσο θα ξοδέψουν σε παπούτσια, βιβλία, ακόμα και πόσο συχνά θα πάνε με τους φίλους τους σ' ένα θέατρο ή σ' ένα μπαρ, εξαλείφοντας πρακτικά (παρά τις μικροτροποποιήσεις και αναθεωρήσεις που επιτρέπονται από το μοντέλο Parecon) το βασικότερο στοιχείο απόλαυσης κατά την ικανοποίηση αναγκών αυτού του είδους: τον αυθορμητισμό.

Επιπλέον, οι καταναλωτές δεν έχουν απολύτως καμία επιλογή ως προς τα μέσα ικανοποίησης των αναγκών τους, δηλαδή τα διαφορετικά στυλ, χρώματα κ.λπ. των ρούχων, των παπουτσιών κ.ο.κ., αφού καλούνται να εκφράσουν τις προτιμήσεις τους για «προϊόντα» (κάλτσες, παπούτσια κ.λπ.) αλλά όχι και για το στυλ τους, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν ανταγωνίστριες εταιρείες που να παράγουν τα ίδια προϊόντα, αλλά μόνο «βιομηχανίες για κάθε προϊόν» που δημιουργούν κατά βούληση διαφορετικά στυλ και ποιότητες αγαθών για διαφορετικές χρήσεις (Pag 217). Με άλλα λόγια, τα χρώματα, τα στυλ κ.λπ. καθορίζονται αποκλειστικά από τους υπεύθυνους σχεδιασμού των βιομηχανιών «ρουχισμού» ή «υποδημάτων», στη βάση στατιστικών μελετών για τα καταναλωτικά πρότυπα του παρελθόντος, τα οποία πρότυπα, προφανώς, βασίζονται στα προϊόντα που ήταν διαθέσιμα εκείνη την εποχή! Η μόνη, επομένως, επιλογή που αφήνεται στους καταναλωτές είναι να αγοράζουν ότι υπάρχει διαθέσιμο, με την ελπίδα να πείσουν αρκετούς καταναλωτές στην περίπλοκη ιεραρχία των αναρίθμητων συμβουλίων καταναλωτών, ώστε οι σχεδιαστές, κάποια στιγμή στο μέλλον αλλά όχι νωρίτερα από το πλάνο του επόμενου χρόνου, να αλλάξουν ανάλογα τα στυλ κ.λπ. (ενώ βέβαια σε ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς οι αντίστοιχες αλλαγές

στις προτιμήσεις των καταναλωτών μπορούν να καλυφθούν μέσα σε εβδομάδες).

Αυτοί είναι οι λόγοι για τους οποίους, όπως τόνισα και στην *Περιεκτική Δημοκρατία*, η ιδέα που προτείνεται από τους υποστηρικτές του σχεδιασμού, μεταξύ των οποίων και οι Αλμπερτ και Χάνελ, ότι οι ανάγκες των καταναλωτών μπορούν να ανακαλυφθούν πολύ εύκολα «απλά ρωτώντας τους τι θέλουν», στην πραγματικότητα, όπως τονίστηκε από τον Paul Auerbach και άλλους, «έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την εμπειρία δεκαετιών, τόσο σε σχέση με το σχεδιασμό στην Ανατολική Ευρώπη, όσο και σε σχέση με την εμπειρία του μάρκετινγκ στη Δύση».⁸²

Αυτοί οι σοβαροί περιορισμοί της ελευθερίας επιλογής είναι οι αναπόφευκτες συνέπειες του γεγονότος ότι το μοντέλο Parecon, αντίθετα με την Π.Δ., στηρίζεται αποκλειστικά στο σχεδιασμό για την κατανομή των πόρων και επιπρόσθετα δεν κάνει καμία διάκριση ανάμεσα στις βασικές ανάγκες και τις μη βασικές ανάγκες. Στην περίπτωση της Π.Δ., ωστόσο, η χρήση των διατακτικών για την κάλυψη βασικών και μη βασικών αναγκών ικανοποιεί όχι μόνο τις ανάγκες αυθορμητισμού αλλά, επιπλέον, την ανάγκη οι καταναλωτές να μπορούν να καλύπτουν τις προτιμήσεις τους σε σχέση με τα στυλ κ.λπ.. Αυτό διευκολύνεται από το γεγονός ότι η τεχνητή αγορά που δημιουργείται από την Π.Δ. επιτρέπει στους καταναλωτές την αγορά ρούχων, παπουτσιών, ψυγείων κ.λπ. συγκεκριμένου στυλ, αντί να προτείνουν μέσω του προσωπικού τους πλάνου «ρούχα», «παπούτσια» κ.λπ. (όπως απαιτεί από αυτούς το μοντέλο Parecon) - κάτι που μοιραία καταλήγει σε ένα επίπεδο ικανοποίησης των καταναλωτών και ελευθερίας επιλογής παρόμοιο με αυτό που απολάμβαναν οι καταναλωτές στη Σοβιετική Ένωση!

82. Paul Auerbach et al., «The Transition From Actually Existing Capitalism*, *New Left Review*, no. 170 (July/August 1988), pp. 78.

Αντίθετα, η τεχνητή αγορά και το σχήμα διατακτικών στην Π.Δ. επιτρέπει μία πραγματική ελευθερία επιλογής - κάτι που οι οικονομίες της αγοράς δεν μπορούν να διασφαλίσουν λόγω της ανισότητας στο εισόδημα και τον πλούτο που κυριαρχεί σε αυτές. Και αυτό, διότι η Π.Δ. επιτρέπει ν' αναπτυχθεί ένα είδος υγιούς ανταγωνισμού μεταξύ των χώρων εργασίας, κάτι που είναι αδύνατο να συμβεί στα πλαίσια ενός συστήματος που βασίζεται αποκλειστικά στο σχεδιασμό, ο οποίος αποκλείει κάθε είδους ανταγωνισμό. Έτσι, σε μία Π.Δ., οι πολίτες, ατομικά ή συλλογικά, μπορούν να ξεκινήσουν μία δημοτική επιχείρηση (δηλαδή μία επιχείρηση που θα ανήκει και θα ελέγχεται από τον δήμο) σε οποιοδήποτε είδος παραγωγικής δραστηριότητας επιθυμούν, αρκεί η πρότασή τους να έχει εγκριθεί από τη δημοτική συνέλευση και τις υποεπιτροπές της. Αυτές οι νέες επιχειρήσεις θα μπορούν να «ανταγωνιστούν» άλλες επιχειρήσεις στην ίδια ακριβώς γραμμή δραστηριότητας, και να καθορίζουν το επίπεδο παραγωγής τους στη βάση των διατακτικών τις οποίες εισπράττουν (που αποκαλύπτουν και τις προτιμήσεις των καταναλωτών).

Το μόνο κίνητρο που έχουν οι παραγωγοί σε αυτόν τον «ανταγωνισμό» είναι η ηθική ικανοποίηση που απολαμβάνουν όταν αισθάνονται ότι κάνουν καλά τη δουλειά τους, όπως φαίνεται από τις διατακτικές που συσσωρεύονται για το προϊόν τους, και ότι κάνουν το είδος δουλειάς που διάλεξαν, με τον τρόπο που οι ίδιοι διάλεξαν. Αυτού του είδους ο υγιής ανταγωνισμός είναι δυνατός μόνο σε μία κοινωνική οργάνωση σαν αυτή που προβλέπεται από την Π.Δ., όπου δεν είναι δυνατό να ανακύψει ούτε πρόβλημα ανεργίας ούτε πρόβλημα συσσώρευσης πλούτου.

Έτσι, σε μία Π.Δ. δεν μπορεί να ανακύψει ζήτημα ανεργίας, διότι όλοι οι πολίτες θα πρέπει να εργάζονται για έναν ελάχιστο αριθμό ωρών ώστε να καλύψουν τις βασικές τους ανάγκες και όσες επιπλέον ώρες παραπάνω επιθυμούν για να καλύπτουν και τις μη βασικές τους ανάγκες (βλ. *Περιεκτική*

Δημοκρατία, Κεφ. 6 για περιγραφή αυτού του σχήματος).

Επίσης, δεν μπορεί να υπάρξει πρόβλημα συσσώρευσης πλούτου, διότι δεν υπάρχει χρήμα και κέρδος από την παραγωγή, δεδομένου ότι οι πολίτες, ως παραγωγοί, δικαιούνται -όπως κάθε άλλος πολίτης- μόνο τις βασικές διατακτικές και όσες μη βασικές διατακτικές αντιστοιχούν στις τυχόν επιπλέον ώρες εργασίας που προσέφεραν.

Από την άλλη μεριά, δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι το αποτέλεσμα της αποκλειστικής στήριξης του μοντέλου Parecon στο σχεδιασμό για την κατανομή των πόρων και της μη διάκρισης μεταξύ βασικών και μη βασικών αναγκών είναι ότι το μοντέλο αυτό καταλήγει με ένα σύστημα στο οποίο η κατανάλωση, η παραγωγή και ο φόρτος εργασίας του κάθε πολίτη θα πρέπει, τελικά, να συμμορφώνεται με έναν καταναγκαστικό «μέσο όρο». Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται:

Εάν οι απαιτήσεις κάποιου υπερβαίνουν τον μέσο όρο, θα μπορεί να υποβληθεί σε έλεγχο και αν οι απαιτήσεις του δεν είναι πειστικές θα του ζητηθεί να τις μετριάσει.(LF σελ 49)

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ

Το μοντέλο Parecon, μολονότι μπορεί ν' αντιπροσωπεύει την καλύτερη προσπάθεια μέχρι σήμερα στον σοσιαλιστικό σχεδιασμό, και στην αφομοίωση των μαθημάτων που μας δίδαξε η ιστορική αποτυχία του, δεν είναι σε θέση, όπως προσπάθησα να δείξω παραπάνω, να εξασφαλίσει τις θεσμικές προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη δημιουργία μιας νέας μορφής κοινωνικής οργάνωσης, που θα επανενσωμάτωνε την κοινωνία με την οικονομία, την πολιτεία και τη Φύση.

Δεν είναι σε θέση να επανενσωματώσει την κοινωνία με την οικονομία, διότι δεν μπορεί να εξασφαλίσει πραγματική αυτοδιεύθυνση και ελευθερία επιλογής για τους πολίτες ως παραγωγούς και καταναλωτές, εξαιτίας της γραφειοκρατικής του φύσης, η οποία είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της απόλυτης εξάρτησης του από τον οικονομικό σχεδιασμό για την κατανομή των σπάνιων οικονομικών πόρων. Επιπλέον, δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσει ούτε την ικανοποίηση των βασικών αναγκών όλων των πολιτών -το βασικό κριτήριο επιτυχίας μιας ορθολογικής οικονομίας- εφόσον η αμοιβή της εργασίας βασίζεται μόνο στην εργασία και όχι επίσης στην ανάγκη, όπως στο πρόταγμα της Π.Δ.

Ακόμη, δεν είναι σε θέση να επανενσωματώσει την κοινωνία με την πολιτεία, διότι η βασική μονάδα λήψης αποφάσεων στο μοντέλο Parecon δεν είναι οι πολίτες αλλά τα εργατικά συμβούλια και αυτά των καταναλωτών. Οι πολίτες και συνακόλουθα οι συνελεύσεις των πολιτών -η βάση κάθε πραγματικής δημοκρατίας- απουσιάζουν εντελώς από την εικόνα του Parecon που σαφώς θεωρεί τη δημοκρατία ως μία διαδικασία αντί ως

ένα πολίτευμα - αντίθετα με αυτό που συμβαίνει στο πρόταγμα της Π.Δ.

Τέλος, το μοντέλο Parecon δεν είναι σε θέση να ενσωματώσει την κοινωνία με τη Φύση διότι έχει τον ίδιο γενικό στόχο της οικονομικής ανάπτυξης και συμερίζεται τη συνακόλουθη έννοια της αποδοτικότητας με την «οικονομία ανάπτυξης» της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς και του σοσιαλιστικού Κεντρικού Πλάνου, με συνέπεια ότι μεταχειρίζεται τα οικολογικά προβλήματα βασικά ως ένα θέμα «εξωτερικότητων» αντί ως ένα πρόβλημα που απαιτεί ριζική αλλαγή στον τρόπο ζωής και τις αξίες μας.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

Ο Τάκης Φωτόπουλος σπούδασε Νομικά και Πολιτικές και Οικονομικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Στα φοιτητικά του χρόνια ανέπτυξε έντονη αντί-ΕΚΟΦική συνδικαλιστική δραστηριότητα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Από το 1966 εγκαταστάθηκε στο Λονδίνο όπου έκανε, με υποτροφία του Πανεπιστημίου Αθηνών, τις μεταπτυχιακές σπουδές του στα Οικονομικά στην London School of Economics. Στη διάρκεια της δικτατορίας ανέπτυξε αντιδικτατορική δραστηριότητα στο Λονδίνο, όπου, μεταξύ άλλων, συνεργάστηκε με την εφημερίδα *Μαμή*, που εκδίδετο από τις Επαναστατικές Σοσιαλιστικές Ομάδες (ΕΣΟ). Από το 1969 μέχρι το 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο Β. Λονδίνου. Είναι συγγραφέας 16 βιβλίων και έργα του έχουν δημοσιευθεί, εκτός από τα Ελληνικά, στα Αγγλικά, Γαλλικά, Γερμανικά, Ιταλικά, Ισπανικά, Ολλανδικά, Νορβηγικά, Ουγγρικά, Αραβικά και Τούρκικα. Το τελευταίο του βιβλίο στα Αγγλικά (*Towards an Inclusive Democracy*) έχει ήδη κυκλοφορήσει και στα Ελληνικά, Ιταλικά, Γαλλικά, Ισπανικά και Γερμανικά. Διευθύνει από το 1992 το διεθνές θεωρητικό περιοδικό *Democracy and Nature, The International Journal of Inclusive Democracy*. Επίσης είναι τακτικός συνεργάτης της Ελευθεροτυπίας.

